

MA Sem-III

Contemporary Western Ethical Philosophy

સમકાલીન પાશ્ચાત્ય નૈતિક તત્ત્વચિંતન

અનુક્રમણિકા

૧. સમકાલીન પાશ્ચાત્ય નૈતિક તત્ત્વચિંતનની પશ્ચાદ્ભૂ
૨. શિવત્વ અંગેના તાત્ત્વિક નૈતિક સિદ્ધાંતની મૂરે કરેલ આલોચના
૩. નૈતિક સુખવાદની મૂરની આલોચના.
૪. ડેવીડ રોસ અનુસાર ‘યોગ્ય’ એટલે શું ?
૫. રોસનો મૂળભૂત ફરજોનો ખ્યાલ
૬. મૂરના ‘શિવત્વ’ અંગેના ખ્યાલની ટીકાઓ
૭. એ.જે.આયરનો આવેગ સિદ્ધાંત
૮. જહોન ડ્યૂઈનો ઉપકરણવાદ અથવા સાધનવાદ

લાંબા પ્રશ્નો

વસ્તુલક્ષી પ્રશ્નો

૧. સમકાલીન પાશ્ચાત્ય નૈતિક તત્ત્વચિંતનની પશ્ચાદ્ભૂ

પ્રાસ્તાવિક :

નૈતિકતા એ માનવજીવનનું અંગ છે. જુદા જુદા સમયે તેમાં પરિવર્તન અને બદલાવ આવતો હોય છે. પરંતુ નૈતિક મૂલ્યોનો સદંતર અભાવ શક્ય નથી. તેનું કારણ એ છે કે નૈતિક મૂલ્યોનાં અભાવમાં સામાજિક જીવન શક્ય બનતું નથી. સામાજિક જીવન આજે પણ ટકી રહ્યું છે એ જ દર્શાવે છે કે આજે પણ કોઈક સ્વરૂપના નૈતિક મૂલ્યો છે. પરંપરિત નૈતિક મૂલ્યોનું સ્થાન નૂતન મૂલ્યો લઈ રહ્યા છે. ત્યારે આપણા મનમાં ક પ્રશ્ન ધોળાયા કરે છે કે શું પરંપરિત નૈતિક મૂલ્યો સાવ નિરર્થક અને ક્ષણીક દેવા જેવા છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર નૈતિક તત્ત્વચિંતનનાં ક્ષેત્રે તેમના પૂર્વગામીઓની કેટલી અને કેવી અસર જીલાઈ છે તેનું સમીક્ષાત્મક ચિંતન કરવાથી મળી રહે છે.

ભૂમિકા :

સમકાલીન પાશ્ચાત્ય નૈતિક તત્ત્વચિંતનના સ્વરૂપ તેના પૂર્વગામીઓમાં સૌથી વધુ પ્રભાવ કાન્ટનો રહ્યો છે. તેમાં ખાસ કરીને કાન્ટનો નિરૂપાધિક આદેશનો સિદ્ધાંત મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. કાન્ટના નિરૂપાધિક આદેશનું મૂળ તેમના અંતઃકરણનાં ખ્યાલમાં રહેલું છે. કાન્ટના મતે અંતઃકરણ આભાસ જગતનો એક ભાગ છે. તેથી આભાસ જગતની બધી જ મર્યાદાઓ અંતઃકરણને પણ લાગુ પડે છે.

આ રીતે કાન્ટ “વસ્તુજગત-જે-છે-તે” અને “આભાસી વસ્તુજગત” વચ્ચે ભેદ ઊભો કરે છે. તેનું મૂળ ન્યુટનના સ્થુળતાવાદી ભૌતિકશાસ્ત્ર અને યુક્લીડની ભૌમિતિક આકૃતિકતામાં રહેલું છે.

મેક્સવેલ, મેક્સપ્લાંક, મેક અને આઈનસ્ટાઈન જેવા ભૌતિકશાસ્ત્રીઓએ ભૌતિકશાસ્ત્રમાં કરેલા સંશોધનોનાં પ્રકાશમાં ન્યુટનનું સ્થુળતાવાદી ભૌતિકશાસ્ત્ર અપ્રમાણિત હોવાનું સ્વીકારાયું છે. એ જ રીતે સમકાલીન ગણિતશાસ્ત્રમાં ફ્રિઝ, પિયાનો, શ્રોડર, રેમન, બોલ્યાઈ અને લાબોચોવેસ્કીના ગાણિતિક સંશોધનોનાં પ્રકાશમાં યુક્લીડની ભૌમિતિક આકૃતિકતા અપ્રમાણિક હોવાનું જણાયું છે.

સમકાલીન ભૌતિકશાસ્ત્ર અને ભૂમિતિના સંશોધનોથી વિધાયકતાવાદીઓ ચૌકી ઊઠ્યા. તેથી તેમણે કાન્ટનો અંતઃકરણનો નિરૂપાધિક આદેશનો ખ્યાલ તેમજ શક્તિમનોવિજ્ઞાન પર આધારિત બુદ્ધિનું સંવેદનશક્તિ, સમજશક્તિ તથા શુદ્ધ પ્રજ્ઞામાં કરેલ વર્ગીકરણ અને એ બધામાંથી જન્મતો શુદ્ધ જ્ઞાતા અને તેના ચારિત્ર્યયુક્ત હોવાના ખ્યાલોને વિધાયકતાવાદીઓએ (અનુભવવાદીઓ) ફગાવી દીધા. તેની જગ્યાએ વિજ્ઞાનોનાં અવલોકન અને પ્રયોગ દ્વારા નિયંત્રિત નૈતિક તત્ત્વચિંતનમાં વિજ્ઞાનપ્રધાન ખ્યાલોના વર્ચસ્વવાળું નીતિશાસ્ત્ર રચવાના પ્રયાસો શરૂ કર્યા.

નીતિશાસ્ત્રને વધુ વ્યવહારું સ્વરૂપ આપવાના આ પ્રયાસને કારણે સમકાલીન નૈતિક તત્ત્વચિંતન બે પ્રવાહમાં વિભાજિત થઈ જાય છે.

૧. બુદ્ધિવાદી સ્વરૂપ અને

૨. વ્યવહારવાદી સ્વરૂપ

૧. બુદ્ધિવાદી સ્વરૂપ :

મૂર, રોસ, ઈવિંગ નૈતિક તત્ત્વચિંતનનાં બુદ્ધિવાદી સ્વરૂપના સમર્થક રહ્યા છે. કાન્ટના ઉપરોક્ત ખ્યાલોને ફગાવી દઈ તેઓ શિવત્વ, યોગ્ય અને આદેશાત્મકને રૂઢિ કે પ્રચલિત સામાન્ય બોધના ખ્યાલોને તાબે કરી નૈતિક તત્ત્વચિંતનને સ્થૂળતા અને અવિકાસ તરફ લઈ જાય છે.

૨. વ્યવહારવાદી સ્વરૂપ :

આયર, સ્ટીવન્સન, ટોલેમી, અર્મસન વગેરે નીતિશાસ્ત્રના વ્યવહારવાદી સ્વરૂપના પુરસ્કર્તાઓ છે. તેઓ પણ કાન્ટના ઉપરોક્ત ખ્યાલને ફગાવીને તત્ત્વચિંતનને આત્યંતિક આકૃતિકતાવાદી ભાષાકીય પૃથક્કરણનું સ્વરૂપ આપે છે.

અર્મસનને તો નૈતિક તત્ત્વચિંતનન સફરજન વેચનાર કાઠીયા દ્વારા કરવામાં આવતા સફરજનનાં વર્ગીકરણ જેવું જણાયું.

આર. એમ. હેર આ બન્ને આત્યંતિક અભિગમ વચ્ચે બાંધછોડ કરી નૈતિક ભાષાની આદેશાત્મકતા પર ભાર મુકે છે. તેમનો પ્રયત્ન બન્ને વચ્ચે સમાધાન શોધવાનો હતો.

જહોન ડ્યુઇ પણ વ્યવહારવાદી ગણાય છે. તેમનો વ્યવહારવાદ સાધનવાદમાં પરિણમે છે.

ઉપરોક્ત બન્ને પ્રવાહોથી અસંતુષ્ટ તત્ત્વચિંતકો અસ્તિત્વવાદીઓ છે. તેઓ નૈતિક તત્ત્વચિંતન અને જીવનને તત્ત્વવિજ્ઞાન (Metaphysics) ના રંગે રંગવા ઇચ્છે છે.

એટલું તો ચોક્કસ છે કે સમકાલીન નૈતિક ચિંતકો મૂલ્યજગત તરફ નવેસરથી વિચારવાની જરૂરીયાત અનુભવે છે.

વ્યવહારવાદ :

કાન્ટના “નિરૂપાધિક આદેશ”ની વ્યવહારું ભૂમિકા પર ટીકા કરનારા વ્યવહારવાદીઓ નૈતિક આદેશને અમૂર્ત માને છે. આથી તે વ્યાવહારિક પ્રશ્ન પરત્વે કશું જ માર્ગદર્શન આપી શકવાની ક્ષમતા ધરાવતો ન હોવાનું જણાવ્યું. એક રીતે નૈતિક આદેશને ક્ષમાવી વ્યવહારવાદીઓએ ‘ભૂમિ તરફનું વલણ’ અપનાવ્યું છે. ૧૯ મી સદીના નૈતિક તત્ત્વચિંતનના મુખ્ય પુરષ્કર્તાઓ બેન્યામ, મિલ અને હેન્રી સિઝવિક હતાં.

ઉપયોગિતાવાદ :

બેન્યામ, મિલ અને સિઝવિક ઉપયોગિતાવાદની સ્થાપના કરે છે. તેઓ “સૌથી વધારે જન સમૂહના સૌથી વધારે જનકલ્યાણ” ને નીતિશાસ્ત્રનું ધ્યેય માને છે. ઉપયોગિતાવાદની મૂખ્ય વિશેષતા એ છે કે તે પરિણામ પર વિશેષ ભાર મૂકવાનું વલણ ધરાવે છે.

માણસે એવા જ કાર્યો કરવા જોઈએ કે જે પરિણામની દ્રષ્ટિએ સૌથી વધુ વ્યાપક જનસમાજ માટે શિવત્વયુક્ત હોય. નૈતિક કાર્યનું મૂલ્યાંકન કાર્યની પાછળ રહેલા ઇરાદાઓ વડે નહીં પણ કાર્યના વાસ્તવિક પરિણામ વડે થવું જોઈએ. આ સિદ્ધાંત ઉપયોગિતાવાદની આધારશીલા છે. ઉપયોગિતાવાદ અનુસાર કાર્યના ઇરાદાઓ સ્વયં શિવત્વયુક્ત હોતા નથી. પણ ઇરાદાઓથી નીપજતા કાર્યોના પરિણામો જો શિવત્વયુક્ત હોય તો કાર્ય પાછળની પ્રેરણા શિવત્વયુક્ત ગણાય.

તેનાથી ઊલટું કાન્ટ નૈતિક કાર્યનાં કર્તાના નૈતિક કાર્ય પાછળનાં ઇરાદા કે પ્રેરણાઓની શુદ્ધિ પર ભાર મૂકતા હતાં.

સમકાલીન નૈતિક તત્ત્વચિંતનમાં મૂરે પરિણામોના શિવત્વ ઉપર ભાર મૂક્યો છે.

તાર્કિક વિધાયકતાવાદીઓ ઇરાદાઓની શુદ્ધિ કે પરિણામોનાં શિવત્વના પ્રશ્નોને બદલે સમગ્ર નૈતિક તત્ત્વચિંતનને એક પ્રકારની આવેગ અભિવ્યક્તિ ગણી તત્ત્વજ્ઞાનનાં ક્ષેત્રમાંથી તેને દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરે છે.

પૃથક્કરણવાદીઓ નૈતિક નિર્ણયો પ્રગટ કરતી ભાષાનાં પૃથક્કરણ દ્વારા નૈતિક કાર્યના પૂરાવાના ઇરાદાથી ભૂમિકા શોધવાનો પ્રયાસ કરે છે. પરંતુ આમ કરવામાં તેઓ વાસ્તવિક નૈતિક કાર્યની ભૂમિકાના અનુસંધાનમાં નૈતિક નિર્ણયની ભાષાનું પૃથક્કરણ કરવાને બદલે અમૂર્તપણે ભાષાનું પૃથક્કરણ કરવા લાગી જાય છે અને આત્યંતિક આકૃતિકતાના દોષથી પીડાય છે. તેમનું પૃથક્કરણ એક પ્રકારની શબ્દોની રમત બની જાય છે. મૂર્ત વાસ્તવિક નૈતિક ભૂમિકા સાથેનો તેનો સંબંધ આત્યંતિકપણે કપાઈ જાય છે.

વૈજ્ઞાનિકતાવાદીઓની અસર :

વિજ્ઞાનના નિત્ય નવાં આવિષ્કારો અને સંશોધનોમાંથી વૈજ્ઞાનિકતાવાદનો જન્મ થયો છે. વ્યાપક જનસમાજ અને સમકાલીન નૈતિક ચિંતનને તે સારા પ્રમાણમાં પ્રભાવિત કરે છે. ૧૯ મી સદીનાં નૈતિક તત્ત્વચિંતન પર પણ વિજ્ઞાનની ઘેરી અસર પડી છે.

વિજ્ઞાનવાદની અસર નીચે એમ મનાવા લાગ્યું કે નીતિશાસ્ત્ર આદર્શલક્ષી નિયામક શાસ્ત્ર કે ફક્ત સૈદ્ધાંતિક પ્રવૃત્તિ જ નથી, પણ માનવના ચિંતનયુક્ત , બૌદ્ધિક અને નૈતિક કહેવાતા વ્યવહારોનું અવલોકન અને પ્રયોગની પદ્ધતિથી અભ્યાસ કરતું નૈસર્ગિક વિજ્ઞાનો જેવું જ વિજ્ઞાન છે. નૈતિક રીતે પ્રદત્ત હકીકતો વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ અનુસાર એકઠી કરવી, વર્ગીકરણ કરવું, પૃથક્કરણ કરવું અને અંતે વ્યાપ્તિકરણ કરવું તે જ નીતિશાસ્ત્રનું કાર્ય છે, તેવું માનવામાં આવતું હતું.

વિજ્ઞાનવાદનો સૌથી વધુ પ્રભાવ ઉપયોગિતાવાદ પર પડ્યો છે. બેન્થામનું સુખવાદનું કલનશાસ્ત્ર તેનું ઉદાહરણ છે. તેમણે નીતિશાસ્ત્રના પરિમાણાત્મક અભ્યાસ પર ભાર મૂક્યો.

વિજ્ઞાનની અસર નીચે સુખવાદીઓ માણસના અંતિમ ધ્યેયને એક નૈસર્ગિક બનાવરૂપ માનવા લાગ્યા. તેમની દ્રષ્ટિએ સુખ એટલે સુખદ માનસિક સ્થિતિઓ કે મનોવલણો. સમકાલીન સુખવાદીઓએ તો નૈતિક ચિંતનમાં રહેલા ધાર્મિક

અને તત્ત્વવિજ્ઞાનીય અતિન્દ્રિય તત્ત્વોને ફગાવી દીધા. તેનાથી પણ આગળ વધી સમકાલીન વિધાયકતાવાદીઓએ તો નૈતિક ચિંતનમાંથી આદર્શલક્ષી નીતિશાસ્ત્રને પણ દૂર કરવાની હિમાયત કરી. આ વિજ્ઞાન પ્રત્યેનું અંધશ્રદ્ધાયુક્ત વલણ પ્રગટ કરે છે.

બુદ્ધિની ક્ષમતામાં અશ્રદ્ધા :

પૂર્વે માણસને એક બુદ્ધિયુક્ત પ્રાણી માનવામાં આવતો હતો. પરંતુ ૨૦મી સદીમાં બુદ્ધિની ક્ષમતા તરફ સંશયવાદ પ્રગટ થતો જોઈ શકાય છે. વૈજ્ઞાનિક સંશોધનોનાં પ્રકાશમાં માણસ બુદ્ધિમાન અને અન્ય પ્રાણીઓ કરતાં વાધારે શ્રેષ્ઠ છે એવી માન્યતાને જૂનવાણી ગણી ફગાવી દેવામાં આવી. માણસ પણ અન્ય પ્રાણીઓની જેમ આવેગપ્રધાન, ધૂની પ્રાણી છે. તેનું માનસ પણ અજાગ્રત કે અર્ધજાગ્રત એષણાઓનું પડીકું છે. બુદ્ધિ નહીં પણ એષણ જ તેની સમગ્ર પ્રવૃત્તિઓનું નિયામક કે પ્રેરક બળ છે એમ મનાવા લાગ્યું. ક્રોઈડના મનોવિશ્લેષણે માણસની બુદ્ધિપ્રતિભાને ગંભિર ક્ષતિ પહોંચાડી.

નિત્શે સ્પષ્ટપણે માનતા હતા કે નૈતિક પ્રશ્નો શાશ્વત કે સમગ્ર સમાજના પ્રશ્નો નથી પણ ચોક્કસ સમય કે યુગને લગતા મર્યાદિત પ્રશ્નો છે. સમાજમાં રહેલ વર્ગવિગ્રહ તેનું મૂળ છે. દરેક સમાજ માટે એક સરખા નૈતિક નિયમો હોઈ શકેનહીં. પાશ્ચાત્ય નૈતિક જગતમાં નમ્રતા અને સાધુતા કે ત્યાગના ખ્યાલો દલીત અને પીડિત વર્ગોના માનસનું પ્રતિબિંબ હતાં.

ક્રોઈડના મનોવિશ્લેષણની વ્યાપક અસર અસ્તિત્વવાદી નૈતિક તત્ત્વચિંતક સાર્ત્રે ઉપર થઈ છે. સાર્ત્રે ક્રોઈડનો પરપીડનવૃત્તિનો સ્વીકાર કરે છે. તેમાંથી સાર્ત્રેના ચિંતા, અન્યવ્યક્તિ સાથેનો વિરોધ, બુદ્ધિના સ્થાને એષણાનો ખ્યાલ રચાય છે. નિઃસહાયતામાંથી નિપજતો નિરાશાનો ખ્યાલ, પ્રક્ષેપનો ખ્યાલ પણ ક્રોઈડનું જ પ્રતિબિંબ છે. સાર્ત્રેનો આત્મવંચનાનો ખ્યાલ ક્રોઈડના પલાયનવૃત્તિનાં ખ્યાલથી પ્રભાવિત છે.

સમાપન :

સમકાલીન તત્ત્વચિંતન પર અનેક વ્યાપક પ્રવાહોની અસર પડેલી છે. આ બધામાં કાન્ટના નિરૂપાધિક આદેશના ખ્યાલનો પ્રભાવ સૌથી વધુ વ્યાપક, મૂળભૂત અને સૂક્ષ્મ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

૨. શિવત્વ અંગેના તાત્ત્વિક નૈતિક સિદ્ધાંતની મૂરે કરેલ આલોચના

પ્રાસ્તાવિક :

કેમ્બ્રિજ યુનિ.ના અધ્યાપક જી.ઈ.મૂર પોતાના ‘પ્રિન્સીપીઆ એથીકા’ માનના પુસ્તકમાં આદર્શવાદે સ્થાપેલા તાત્ત્વિક નૈતિક સિદ્ધાંત અને નિર્સર્ગવાદીઓના સુખવાદી સિદ્ધાંતની આલોચના કરે છે. તેમનો ઉદ્દેશ વ્યવહારવાદના મૂળમાં રહેલ સામાન્ય બોધના સિદ્ધાંતનો બચાવ કરવાનો હોઈ તેમના મતે તેત્ત્વિક નૈતિક ચિંતકો કોઈ તાત્ત્વિક વિધાનને ભૂમિકા રૂપે સ્વીકારી તેમાંથી નીતિશાસ્ત્રના વિધાનો તારવે છે. જો કે બન્ને એ બાબતમાં ચોક્કસ છે કે નીતિશાસ્ત્રના વિધાનો કે અનુમાનો વિજ્ઞાનો પર આધારિત હોઈ શકે નહીં.

તાત્ત્વિક ચિંતકો માને છે કે ‘શિવત્વયુક્ત’ અતિન્દ્રિય સત્તા તરીકે જ સ્વીકારવું કે સમજવું જોઈએ. જ્યારે મૂર માને છે કે ‘શિવત્વ’ને એક સાદો અવ્યાખ્યેય, અપૃથક્કરણીય ગુણધર્મ ગણવો જોઈએ.

તાત્ત્વિક નૈતિક સિદ્ધાંતની આલોચના :

તાત્ત્વિક નૈતિક ચિંતકો દેશ-કાળમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા કોઈ પણ ગુણધર્મને જ્ઞેય પદાર્થ તરીકે સ્વીકારતા નથી. તેઓ અતિન્દ્રિય સત્તામાં શાશ્વતપણે સ્થિર થયેલા કોઈ અનૈસર્ગિક ગુણધર્મને જ અભ્યાસ વિષય તરીકે સ્વીકારે છે. આથી તેઓ સમસ્ત વિશ્વના અંતિમ અને શાશ્વત સત્તાનાં સ્વભાવને જ નીતિશાસ્ત્રના પાયા તરીકે ઓળખાવે છે. અર્થાત્ નીતિશાસ્ત્રને તત્ત્વમીમાંસાનાં પાયા પર રચવાનો આગ્રહ રાખે છે.

નિર્સર્ગવાદી તર્કદોષ :

તાત્ત્વિક નૈતિક ચિંતકોનો ખ્યાલ ‘શિવત્વ’ નિર્સર્ગવાદી તર્કદોષનું પરિણામ છે. નિર્સર્ગવાદી તર્કદોષ એટલે દા.ત. ‘આ શિવત્વયુક્ત છે’ એમ કહીએ છીએ ત્યારે આપણે વિચારીએ છીએ કે શિવત્વયુક્ત ગણાતી વસ્તુ કોઈક બીજી વસ્તુ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. જેના અનુસંધાનમાં શિવત્વની વ્યાખ્યા થાય છે. તે કાં તો હું જેને નૈસર્ગિક પદાર્થ કહું છું (અનુભવનો વિષય) તે હોઈ શકે અથવા અતિન્દ્રિય વાસ્તવિક જગતમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા પદાર્થનું અનુમાન હોઈ શકે. આ બન્નેમાં પ્રથમ પદાર્થને ‘નૈસર્ગિક પદાર્થ’ અને બીજાને ‘તાત્ત્વિક પદાર્થ’ કહી શકાય.

તાત્વિક નૈતિક ચિંતકો માને છે કે “સત્ય શું છે, તેનું ચિંતન કરતાં આપણે અનુમાન કરીએ છીએ કે જે કાંઈ સત્ય હોય તે કેટલાક અતિન્દ્રિય ગુણધર્મો ધરાવતું હોવું જોઈએ.”

મૂર જણાવે છે કે આવા ગુણધર્મો ધરાવવા એટલે તાત્વિક ચિંતકોનાં મતે શિવત્વ સાથે અનુરૂપ હોવું. આનો અર્થ એ કે જે કાંઈ અતિન્દ્રિય ગુણધર્મો ધરાવતું હોય તે જ શિવત્વ હોવું જોઈએ.

સત્તા શું છે ? તે અંગે વિચારતી વખતે પણ આપણે કરી આ જ તર્ક કરીએ છીએ કે અતિન્દ્રિય ગુણધર્મોવાળું શું છે ? અહીંયા જવાબ સ્પષ્ટ છે કે તે શિવત્વ સિવાય બીજું કાંઈ જ ન હોઈ શકે. આથી મૂરના મતે આ જવાબ ફક્ત તાત્વિક ચિંતનથી જ મેળવાયો છે.

આ રીતે મૂર માને છે કે શિવત્વનો અર્થ કોઈક ઇન્દ્રિયાતિત ગુણધર્મો ધરાવતો પદાર્થ એવો થતો નથી. આ જ નિસર્ગવાદી તર્કદોષ છે.

શાશ્વતતા એ જ શિવત્વ એમ માની શકાય નહીં :

તાત્વિક નૈતિક ચિંતકો એમ માને છે કે, શિવત્વ આ પૃથ્વી પર અસ્તિત્વ ધરાવતું નથી તો તે કોઈક અતિન્દ્રિય જગતમાં અસ્તિત્વ ધરાવતું હોવું જોઈએ.

મૂર ભારપૂર્વક જણાવે છે કે, શિવત્વને અસ્તિત્વ સાથે કોઈ નિસ્ખત નથી. પછી તે શાશ્વત હોય કે સામયિક. શું સામયિક અને શાશ્વત અસ્તિત્વ ધરાવે છે તે વાસ્તવિક રીતે શિવત્વ ધરાવે છે ? શારીરિક સજાનું ઉદાહરણ આપતા મૂર જણાવે છે કે, શારીરિક સજા નૈતિક રીતે પ્રમાણભૂત ગણી શકાય નહીં. અહીંયા કોઈ એવી દલીલ કરે કે, તત્ત્વમીમાંસાને આ બાબત સ્પર્શતી નથી. કારણ કે તત્ત્વમીમાંસક માને છે કે શિવત્વ શાશ્વતપણે સત્ છે અને તે જે શિવત્વની વાત કરે છે એ શિવત્વ અંતિમ સત્તારૂપ છે. તે શિવત્વનો કોઈ માનવીય અર્થમાં ઉપયોગ થતો નથી. તેથી શારીરિક સજા જેવી બાબતનો શિવત્વની બાબતમાં સમાવેશ થઈ શકે નહીં. કારણ કે તે કોઈ શાશ્વત પરિસ્થિતિનાં નૈતિકપણે પ્રમાણભૂત હોવાના ખ્યાલ જેવો ખ્યાલ નથી.

મૂર જણાવે છે કે, જે કાંઈ શાશ્વત છે તે માત્ર શાશ્વત હોવા પરથી શિવત્વયુક્ત કે શિવત્વ બની જતું નથી. આ સંદર્ભમાં રસેલનો મત વિચારવા જેવો છે. તેઓ જણાવે છે કે જો આ વિશ્વનું સર્જન ઇશ્વરે કર્યું હોય અને તેની દૈવીય યોજનાનાં એક ભાગરૂપે જો ઇશ્વરનો આદેશ હોય કે નાના બાળકોએ

મેનીન્જાઈટીસથી અને ઘરડાઓએ કેન્સરથી મરવું જોઈએ, તો તેઓ માને છે કે એમનું પોતાનું નૈતિક મૂલ્યાંકન આવા શાશ્વત મૂલ્યાંકન કરતાં વધારે સાફ ગણાય. આમ, મૂરનું માનવું છે કે શાશ્વતતા એ જ શિવત્વ એમ હંમેશાં માની શકાતું નથી.

શિવત્વ એટલે ઇશ્વર દ્વારા ઇચ્છાય છે તે, એમ માની શકાય નહીં :

મૂર કહે છે કે તાત્ત્વિક નૈતિક ચિંતકો અનુસાર શિવત્વ એટલે તે જ કે જે કાંઈ કોઈક શાશ્વત વ્યક્તિ દ્વારા ઇચ્છાયેલું હોય અને આ વ્યક્તિ એટલે ઇશ્વર. કદાચ કોઈક અનુભવી સંશોધક એ સિદ્ધ કરે કે ઇચ્છા અને શિવત્વને એકબીજા સાથે સંબંધ છે તો પણ તેનાથી એ સિદ્ધ નથી થતું કે શિવત્વ હોવું એટલે શાશ્વત વ્યક્તિ દ્વારા ઇચ્છિત હોવું. આથી શિવત્વ માટે એવું કોઈક સ્વતંત્ર ધોરણ હોવું જોઈએ કે જેથી એમ નક્કી થઈ શકે કે અમૂક કારણે ઇશ્વર એ શિવત્વને ઇચ્છે છે યા અસ્તિત્વમાં લાવા ઇચ્છે છે.

મૂરના મતે તાત્ત્વિક નૈતિક ચિંતકોએ બે ભિન્ન પ્રશ્નો ગૂંચવ્યા છે.

૧. શિવત્વ શું છે ?

૨. ઇચ્છિત શું છે ?

તેઓ ‘શિવત્વ’ અને ‘કોઈક વ્યક્તિથી કોઈક વ્યક્તિ દ્વારા ઇચ્છાવાનો ગુણધર્મ’ વચ્ચે ગોટાળો કરી રહ્યા છે. જો શિવત્વ ઇન્દ્રિયાતિત સત્તા દ્વારા ઇચ્છાય છે તે જ હોય તો પણ આ પસંદગી સિવાય તે કાંઈક બીજું જ હોવું જોઈએ.

ઇશ્વરનું જ્ઞાન થતું નથી જ્યારે શિવત્વનું થોડુંધણું જ્ઞાન થાય છે :

મૂર માને છે કે, શિવત્વ એટલે ઇશ્વર દ્વારા કે કોઈ શાશ્વત વ્યક્તિ દ્વારા ઇચ્છિત, આમ માનવું યોગ્ય નથી. કારણકે જો આપણે આપણી સામાન્ય બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીએ તો પણ આપણને શિવત્વ શું છે ? તેની સ્પષ્ટ અંતઃપ્રેરણા પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. આથી શિવત્વ શું છે તેનું આપણને આછું પાતળું જ્ઞાન છે. પરંતુ આપણે બધા જ ઇશ્વરના સ્વભાવનું જ્ઞાન ધરાવતા નથી. તેથી નીતિશાસ્ત્રનો પાયો આપણે જે કાંઈ જાણીએ છીએ તેવા આંતર્નિરીક્ષણ અને વિવેક પણ રચાવો જોઈએ. તત્ત્વવિજ્ઞાન અને ધર્મની અજ્ઞાત અંગેની ચર્ચા ઉપર નહીં.

શિવત્વ જટિલ પ્રત્યય નથી :

તાત્વિક નૈતિક ચિંતકો શિવત્વને એક જટિલ પ્રત્યય માનીને તેના ગુણધર્મોનું વિશ્લેષણ કરી વ્યાખ્યા કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. તેમાં જ તેના નિર્સર્ગવાદી તર્કદોષનું મૂળ છે.

મૂર માને છે કે શિવત્વ એક સાદો પ્રત્યય છે. તેથી તેના ઘટક પ્રત્યયોમાં પૃથક્કરણ થઈ શકે નહીં. તેની વ્યાખ્યા પણ બાંધી શકાય નહીં. મૂરને મન વ્યાખ્યા બાંધવાનું કાર્ય અને પૃથક્કરણનું કાર્ય સમાન છે.

તાત્વિક નૈતિક ચિંતકોનો ‘શિવત્વ’ નો અર્થ “શિવત્વ સિવાય બીજું કંઈ નહીં” અથવા “આંતર્મૂલક શિવત્વ” એવો કરતા હોય તો તે યોગ્ય નથી. કારણ કે શિવત્વ એ અનન્ય, સાદો, અવ્યાખ્યેય અને અપૃથક્કરણીય ખ્યાલ છે. મૂર અનુસાર ‘શિવત્વ’ સામાન્ય માણસ દ્વારા સમજાય તેવો ખ્યાલ છે. સામાન્ય માણસ એમ માનીને ચાલે છે કે ભાષામાં એવા કેટલાક સાદા પદો હોય છે કે જેની વ્યાખ્યા બાંધવાનું કાર્ય મૂર્ણતાપૂર્ણ લાગે છે. જેવી રીતે ‘પીળું હોવું’ સાદો પ્રત્યય છે. તેની વ્યાખ્યા કે પૃથક્કરણ કરવું શક્ય નથી. તેમ છતાં આપણે તેને સમજીએ છીએ પણ સમજાવી શકાય નહીં. તેમ શિવત્વ એટલે શું તે સમજાવી શકાય નહીં.

મૂર અનુસાર વ્યાખ્યા એ છે કે જે તે શબ્દ દ્વારા નિર્દેશિત પદાર્થના સાચા સ્વભાવનું વર્ણન કરતી હોય, નહીં કે જે તે શબ્દ શું સમજવા માટે વપરાય છે તેનો ફક્ત ઉલ્લેખ કરતી હોય અને આવી વ્યાખ્યા ત્યારે જ શક્ય છે કે જ્યારે પદાર્થ જટિલ હોય.

તાત્વિક નૈતિક ચિંતકો શિવત્વનો અર્થ અને શિવત્વ ધરાવતા પદાર્થોના વર્ણનની ભેળસેળ કરે છે :

મૂર સ્વીકારે છે કે, નીતિશાસ્ત્રનું એક મહત્વપૂર્ણ કાર્ય શિવત્વ ધરાવતા પદાર્થોના ગુણધર્મો શોધવાનું છે. પરંતુ તેમનો વિરોધ શિવત્વ ધરાવતા પદાર્થોનું વર્ણન અને ‘શિવત્વ’ શબ્દના અર્થની ભેળસેળ સામે છે. આ બન્ને વચ્ચેની ભેદરેખા ભૂલી જનાર તત્ત્વચિંતકોએ ‘શિવત્વ’ એટલે સુખ યા આનંદ આપે તેવું, ઉત્કૃષ્ટ વર્તનવાળું વગેરે ગણાવવાના પ્રયાસો કર્યા છે. આપણે જો શિવત્વને અનન્ય, અવ્યાખ્યેય, અપૃથક્કરણીય અને સાદા પદ તરીકે સ્વીકારીએ તો તેને ‘સુખ’ નો સમાનાર્થી ગણવાની ભૂલ કરીશું નહીં.

ધાર્મિક માન્યતા અનુસારની શિવત્વની વ્યાખ્યા ખોટી છે :

તાત્ત્વિક નૈતિક ચિંતનની વિચારધારાઓમાંની એક વિચારધારા ધાર્મિક માન્યતાઓ દ્વારા વ્યક્ત થાય છે. તેમની માન્યતા મુજબ ‘શિવત્વ’ એટલે ઇશ્વરની ઇચ્છા અનુસારના કાર્યો કરવા. મૂર જણાવે છે કે હકીકતોનાં સંદર્ભમાં કોઈ કાર્ય ‘સુખ’ તરફ લઈ જાય છે કે નહીં તે જરૂર નક્કી થઈ શકે પરંતુ ઇશ્વરની ઇચ્છા અનુસારનું કાર્ય કયું છે તે નક્કી કરવાનું કોઈ સાધન આપણી પાસે નથી.

સમાપન :

મૂરનો તાત્ત્વિક નૈતિક ચિંતકોની સામે મુખ્ય વાંધો એ છે કે તેઓ શિવત્વને એક અનન્ય, અકળ, જટિલ પ્રત્યય હોવાનું માને છે. તે પ્રત્યયો અંતર્હિત, આંતર પ્રેરણાયુક્ત અથવા મનુષ્યમાં વ્યક્ત થતી પ્રેરણા રૂપે અભ્યાસ થઈ શકે છે એમ માને છે. એમાય ધાર્મિક માન્યતાએ તો ઇશ્વરેચ્છાને આધિન બનાવી શિવત્વના ખ્યાલને પામવાનું આપણી પાસે કોઈ સાધન રહેવા દીધું નથી.

૩. નૈતિક સુખવાદની મૂરની આલોચના.

પ્રાસ્તાવિક :

નૈતિક સુખવાદ અતિ પ્રાચીન વિચારધારા છે. તેના મૂળ પ્રચીન ગ્રીસના એરિસ્ટયસ અમે એપીક્યુરસની વિચારધારાઓ તેમજ બાઈબલમાં પણ રહેલા છે. નૈતિક સુખવાદ અનુસાર બધું જ શિવત્વ સુખમાં સમાયેલું છે. મૂરના મતે આ ચિારધારા શિવત્વને સુખ રૂપે વર્ણવવાની ભૂલ કરે છે. મૂરનો વિરોધ સુખના શિવત્વપૂર્ણ હોવા સામે નથી. કારણ કે તેઓ સુખને એક સત્ય તરીકે સ્વીકારવા તૈયાર છે. પરંતુ મૂરનો વિરોધ ત્યાં છે કે તેઓ એમ માને છે કે ‘શિવત્વ જેવું કંઈ છે જ નહીં. જે કંઈ છે તે સુખ જ છે.’ મૂર અનુસાર “શિવત્વયુક્ત” અને “સુખ” નો અર્થ એકસરખો થતો નથી. આથી મૂર, બેન્ચામ અને મિલના સુખવાદની આલોચના કરે છે જે નીચે પ્રમાણે છે.

આપણે સુખ જ ઇચ્છીએ છીએ એમ માની શકાય નહીં :

મિલના મતાનુસાર કોઈ વસ્તુ ઇચ્છિત છે તેનો પૂરાવો એ છે કે જેને લોકો ખરેખર ઇચ્છે છે. તેમના એક પ્રખ્યાત ઉપયોગિતાવાદી રૂપક દ્વારા તેઓ કહે છે કે, ધ્વની સંભળાય છે. તેનો પૂરાવો એ છે કે લોકો વાસ્તવમાં તેને સાંભળે છે.

મૂર માને છે કે ‘ઇખ્સિત હોવું’ અને ‘શ્રાવ્ય હોવું’ તે બન્ને અનુભવો એક સરખા ગણી શકાય નહીં. કારણ કે ‘ઇખ્સિત હોવું’ મૂલ્યદ્રષ્ટિ વ્યક્ત કરે છે અને તેનો અર્થ થાય છે કે ‘ઇચ્છવું જોઈએ.’ નહીં કે ‘ઇચ્છવી શકાતા હોવું’. જ્યારે ‘શ્રાવ્ય હોવું’ એટલે ‘સાંભળી શકાય તેવું હોવું’ આમ તે બન્ને અર્થ તદ્દન જુદા છે. આથી મૂર માને છે કે મિલનો ઉપરોક્ત ખ્યાલ મનોવિજ્ઞાન અને સમાજશાસ્ત્રના ક્ષેત્રનો બની જાય છે. આપણે ક્યારેક એમ કહીએ છીએ કે “મને બે પૂરી ખાવાની ઇચ્છા છે, પણ હવે વધારે જમવું મારા માટે ઇચ્છનીય નથી.” આથી મૂર માને છે કે મિલ મૂલ્ય અંગેના શબ્દને મનોવૈજ્ઞાનિક ગુણધર્મ સાથે ભેળસેળ કરે છે.

મિલ અનુસાર લોકો વાસ્તવમાં શું ઇચ્છે છે ? તેનું જો સંશોધન કરવામાં આવે તો આપણે ખાતરીપૂર્વક કહી શકીએ કે ‘તેઓ સુખ જ ઇચ્છે છે.’

મિલ માટે ‘સુખ’ અને ‘શિવત્વ’ સમાન જ છે. તેમના ખ્યાલના બે પાસાં છે.

૧. **મનોવૈજ્ઞાનિક પાસું** - અહીં આપણે પૂછીએ કે શું ખરેખર આપણે સુખ સિવાય બીજું કશું જ ઇચ્છતા નથી ?

૨. **સૈદ્ધાંતિક પાસું** - અહીં આપણે પૂછીએ કે શું ‘શિવત્વ’નો અર્થ ‘સુખ’ થાય ખરો ?

માણસ પ્રવૃત્તિ ઇચ્છે છે અને સુખ તેનો અનિવાર્ય ગુણ નથી :

મૂર જણાવે છે કે આપણે સુખ સિવાય બીજું કંઈ જ ઇચ્છતા નથી એમ સ્વીકારવું શંકાસ્પદ છે. કારણ કે સામાન્ય બુદ્ધિથી વિચારતા જણાય છે કે આપણે આપણા પ્રશ્નોનાં જવાબ શોધીએ છીએ, સુખ શોધતા નથી. જો આપણે ફક્ત સુખ જ શોધતા હોત તો આપણા મનમાં ઉભા થતા પ્રશ્નોનો એક સાથે જ નિકાલ કરીને બહુ ટૂંકા ગાળામાં સુખ મેળવી શક્યા હોત. જો કે આપણને મૂલ્યવાન પ્રવૃત્તિ કરતા સુખ જરૂર મળે છે. પરંતુ આપણી બધી પ્રવૃત્તિ સુખ મેળવવાના ધ્યેયથી થતી નથી. ક્યારેક આપણે એવી પ્રવૃત્તિ પણ કરતા હોઈએ છીએ કે તે પ્રવૃત્તિ સંતોષકારક રીતે થાય અને પરિણામે સુખનો અનુભવ થાય. દા.ત. કોઈ માણસ સસલાનો શિકાર કરે છે ત્યારે તેને સસલાનાં શિકારમાં સુખ

મળે છે. તેનાથી ઉલટું તે સુખ મેળવવા માટે સસલાનો શિકાર કરતો નથી. આ રીતે આપણે સુખને એક અમૂર્ત નામ ગણીને તેના દ્રવ્યની શોધ કરીએ છીએ.

શિવત્વ એટલે સુખ એવું અર્થઘટન ખોટું છે :

‘શિવત્વ’ ધરાવતા પદાર્થના ગુણધર્મોમાંથી ‘સુખ’ નામનો એક ગુણધર્મ પ્રથમ છૂટો પાડી પછી તેને શિવત્વ સાથે એકરૂપ હોવાનું માનવામાં આવે છે.

મૂર જણાવે છે કે ઉપયોગિતાવાદનો બચાવ કરવા જતાં મિલ સુખ અને શિવત્વના ગુણધર્મો વચ્ચેના ભેદ પર ભાર મૂકીને સુખને જથ્થા અને ઘનતાની દ્રષ્ટિએ જુદા હોવાનું જણાવી બેન્યામના સુખના ખ્યાલને વિસ્તાર્યો છે. આમ કરીને મિલ તત્ત્વચિંતકના જીવનને વિષયી માણસના જીવનથી ઉત્કૃષ્ટ કક્ષાનું ગણાવવા માગતા હતાં. મૂર અનુસાર આમ કરીને મિલે વાસ્તવમાં સુખવાદનો ત્યાગ કર્યો છે. કારણ કે સૂરા, સુંદરી અને સંગીતના સુખો માણવાનું પસંદ કરવા કરતાં દુઃખદ બૌદ્ધિક માનસિક વ્યથા ઊભી કરતા પ્રશ્નોનું જીવન જીવવાનું પસંદકરવામાં સુખ ઉપરાંત અન્ય ઘટકોએ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો હોવો જોઈએ. વાસ્તવમાં મિલ અન્ય પ્રવૃત્તિઓ કરતાં અન્ય કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ વધુ ઇચ્છનીય હોવાનું માને છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો સામાન્ય બોધ અનુસાર કેટલાક સુખો કરતાં અન્ય સુખો વધારે પસંદ કરવા યોગ્ય છે એમ દર્શાવી મિલ સુખવાદમાં વિવેક બતાવવાનો આગ્રહ કરતા જણાય છે. પરંતુ શિવત્વ અને સુખ વચ્ચેના ફરકને તેઓ જોઈ શક્યા નહીં.

જૈવિક એકતાના સિદ્ધાંતનું ઉલંઘન થાય છે :

સુખને શિવત્વના અર્થ સાથે એકરૂપ હોવાનું માનવામાં મિલે જૈવિક એકતાના સિદ્ધાંતનું ઉલંઘન કર્યું છે.

મૂર જણાવે છે કે અનુભવની એકતા કે સમષ્ટિનું મૂલ્યાંકન તેના ઘટક અવયવોનાં સરવાળાથી થઈ શકે નહીં. હકીકતમાં પરસ્પરથી વિરોધી એવા ઘણાં અનુભવો- દા.ત. સસલાનો શિકાર, ગાણિતિક પ્રશ્નોનું સમાધાન, મનુષ્યપ્રિયતા વગેરે અનુભવોમાં રહેલ સુખનો એકમાત્ર સામાન્ય ઘટક છે. આવા અનુભવોમાં સુખ ઘટક અવયવ તરીકે હોવું તેનો વિરોધ મૂર કરતા નથી પણ તેઓ જણાવે છે કે આવા અનુભવોનું મૂલ્યાંકન સુખ જેવા સામાન્ય ઘટક દ્વારા થઈ શકે નહીં. જો મૂલ્યનું એકમાત્ર લક્ષણ ‘સુખદ હોવું’ એ જ હોત તો આપણે સૌથી વધુ સુખદ અનુભવોને જ સૌથી વધુ મહત્ત્વના અનુભવો તરીકે લેખતા હોત.

સમાપન :

મૂર અનુસાર સુખ એ મનોવૈજ્ઞાનિક ગુણધર્મ છે. સુખવાદીઓ તેને શિવત્વનું સમાનાર્થક માને છે. નિર્સર્ગવાદીઓ શિવત્વને અન્ય પદાર્થના પ્રાકૃતિક ગુણો સમાન લેખે છે. આ રીતે મૂરને નીતિશાસ્ત્રનું નૈસર્ગિક અથવા સામાજિક વિજ્ઞાનમાં રૂપાંતરણ કરવા સામે વાંધો છે. તેમના મતે નીતિશાસ્ત્રનું કાર્ય મૂલ્યાંકન કરવાનું છે. કોઈ વર્તનને સારું કે ખરાબ ઠેરવવાનું કામ છે. લોકો ખરેખર કેવી રીતે વર્તે છે તે અંગે માહિતી મેળવવાનું નથી.

૪. રોસ અનુસાર ‘યોગ્ય’ એટલે શું ?

પ્રાસ્તાવિક :

ડેવિડ રોસ પોતાના “The Right and the Good” પુસ્તકમાં જણાવે છે કે, મૂર અને બીજા આદર્શ ઉપયોગિતાવાદીઓ કાર્યની યોગ્યાયોગ્યતાના માપદંડ વચ્ચેનો ભેદ જોઈ શક્યા નથી. તેઓ યોગ્ય કાર્યને ‘શિવત્વયુક્ત’ ધ્યેય માટેના કેવળ સાધનો જ ગણે છે. જ્યારે રોસ અનુસાર આપણે પ્રથમથી જ શિવત્વ ઉત્પન્ન કરનાર કાર્ય કર્યું છે તે જાણીને તે કાર્ય કરવા માટે પ્રેરણા નથી. પરંતુ આપણને નૈસર્ગિક રીતે જ યોગ્ય કાર્ય કે યોગ્ય વર્તન નક્કી કરવા માટેની આંતરપ્રેરણાજન્ય આંતર્દ્રષ્ટિ છે તેને આધારે આપણે કાર્યોની પસંદગી કરીએ છીએ.

યોગ્યતા- કાર્ય કે વર્તનનો માપદંડ :

રોસ અનુસાર આપણે કેટલાક કાર્યો કરવાનું પસંદ કરીએ છીએ. કારણ કે આપણે જાણીએ છીએ કે આમ કરવું એ આપણા માટે યોગ્ય છે. દા.ત. વચનપાલન જેવું કાર્ય શિવત્વમાં પરિણમે છે કે અશિવત્વમાં ? તેની ગણતરી કરીને આપણે તેમ વર્તતા નથી. વચનપાલન કરવું યોગ્ય છે, અમુક સંજોગોને અનુરૂપ છે માટે વચન પાલન કરીએ છીએ.

આ રીતે નૈતિક વ્યક્તિ તરીકે આપણાથી થતાં કાર્યો કે વર્તનની યોગ્યતા એ જ તે કાર્યો કરવાની પ્રેરણા તથા માપદંડ છે.

આંતર પ્રેરણાજન્ય આંતરદ્રષ્ટિ :

રોસના નૈતિક ચિંતનમાં એક પ્રશ્ન એ ઊભો થાય છે કે, અમુક કાર્યો યોગ્ય છે તે આપણે કેવી રીતે જાણી શકીએ ? તેના જવાબમાં રોસ જણાવે છે કે આપણી પાસે આંતર પ્રેરણાજન્ય આંતર દ્રષ્ટિ છે. તેના દ્વારા આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે અમુક કાર્ય કરવું યોગ્ય છે જેમ કે વચન પાલન.

વચનપાલન કરવાથી નિષ્ફળતા શક્ય પરિણામો કે પ્રતિક્રિયાઓ વ્યક્તિગત જીવન કે સામાજિક જીવનમાં વધારે શિવત્વ કે અશિવત્વ પ્રગટ કરશે એવું વિચારવાની આપણે ક્યારેય પરવા કરતા નથી. અલબત્ત યોગ્ય કાર્ય કરવાથી શિવત્વ પરિણમે છે અને તેમ ન કરવાથી અશિવત્વ પરિણમે છે, તેનો અર્થ એવો નથી કે આપણે શિવત્વયુક્ત પરિણામ લાવતા કાર્યો પસંદ કરીએ છીએ. આ રીતે સારા કાર્યો પાછળનું ખરું કારણ તેમ કરવાનું યોગ્ય માનીએ છીએ તે છે નહીં કે શિવત્વ કે અશિવત્વ છે.

‘યોગ્ય’ એટલે શું ?

રોસના નૈતિક ચિંતનમાં તેઓ શિવત્વની વ્યાખ્યા પણ ‘યોગ્ય’(Right) ની વ્યાખ્યાના અનુસંધાનમાં જ કરે છે. ‘યોગ્ય’નું પરીક્ષણ કરતા તેઓ જણાવે છે કે તે એક અનેકાર્થી શબ્દ છે. મૂરના શિવત્વના ખ્યાલની જેમ ‘યોગ્ય’ પણ અપૃથક્કરણીય અને અવ્યાખ્યેય ખ્યાલ છે. તેઓ ‘યોગ્ય’ અને ‘શિવત્વયુક્ત’ વચ્ચે નૈતિક દ્રષ્ટિએ ભેદ પાડે છે.

રોસ અનુસાર નૈતિક દ્રષ્ટિએ શિવત્વયુક્ત કાર્ય એટલે એવા કાર્યો કે જે ભલી દાનતથી પ્રેરાયેલાં હોય. દા.ત. ફરજ કે પ્રેમ. જ્યારે ‘યોગ્ય કાર્યો’ એટલે એવા કાર્યો કે જે વાસ્તવમાં આપણાથી યતા હોય છે. જેને ભલી કે બૂરી દાનત સાથે કોઈ નિસ્બત નથી.

રોસ ‘યોગ્ય’ની વ્યાખ્યા કરતાં બે ભેદ ઊભા કરે છે.

૧. તાર્કિક ભેદ
૨. મનોવૈજ્ઞાનિક ભેદ

તેમના મતાનુસાર વ્યવહારમાં કોઈ કાર્ય કે કાર્યો પાછળના કર્તાના ઇરાદાઓ શા હતા ? તે નક્કી કરવું કે શોધવું મુશ્કેલ છે. જ્યારે કોઈ કાર્ય ખરેખર યોગ્ય છે કે અયોગ્ય છે તે આપણે આપણી અંતઃકરણજન્ય પ્રવૃત્તિ દ્વારા તત્કાલીનપણે નક્કી કરી શકીએ છીએ. તેઓ જણાવે છે કે, “અમૂક કાર્ય યોગ્ય હતું” એમ કહી શકાય પરંતુ “અમુક માણસ યોગ્ય હતો” એમ કહેવું અયોગ્ય છે. “નૈતિક દ્રષ્ટિએ સારો માણસ હતો” એમ કહેવું જોઈએ. આ રીતે રોસ ‘યોગ્ય’ શબ્દનો ઉપયોગ મૂરની જેમ “શક્ય તેટલું વધારે ઉત્પાદક શિવત્વ” એવો કરતા નથી.

બીજું એ કે રોસનું તર્કશાસ્ત્ર મૂરના સામાન્ય બોધના તર્કશાસ્ત્ર જેવું નથી. કારણ કે રોસ માને છે કે સામાન્ય માણસ એમ કહે છે કે, “વચનપાલન કરવું યોગ્ય છે” ત્યારે તે તેમાંથી ઉત્પન્ન થતાં શક્ય પરિણામોનો વિચાર કરતો નથી કે એવું જાણવાનો પ્રયત્ન પણ કરતો નથી. આવા વિધાનોમાં એવો કોઈ ગુણધર્મ નથી કે જે ઉત્કૃષ્ટ પરિણામો ઉત્પન્ન કરતા હોય. માટે “સર્વોત્કૃષ્ટ પરિણામોની ઉત્પાદકતા” ક્યા કાર્યો યોગ્ય છે તે નક્કી કરવાનું ધોરણ બની શકે પણ ‘યોગ્ય’ની વ્યાખ્યા તો ન જ બની શકે.

‘યોગ્ય’ એક નિરપેક્ષ અપૃથક્કરણીય ખ્યાલ છે :

‘યોગ્ય’ એ નિરપેક્ષ અપૃથક્કરણીય હોવાથી તેની વ્યાખ્યા થઈ શકે નહીં. આપણે તેને તત્કાલીનપણે સમજીએ છીએ તો પણ તેની વ્યાખ્યા કરવાના પ્રયાસો અપૂરતા જણાય છે. તે સ્વયંસ્પષ્ટ છે. તેઓ જણાવે છે કે, “સ્વયંસ્પષ્ટ એટલે અવિકસિત એવા કોઈ પણ માણસને સ્પષ્ટ એવો અર્થ થતો નથી, પરંતુ એવું સ્પષ્ટ કે અમુક અંશે પરિપક્વ એવા માનસ કે માણસથી સીધી રીતે સમજી શકાય એવો કરવો જોઈએ.”

રોસ પણ મૂરની જેમ પરિપક્વ માણસનો ઉલ્લેખ કરે છે. પરંતુ પરિપક્વ માણસને ઓળખવાનું કોઈ ધોરણ તેઓ સૂચવતા નથી. એક વ્યાપક અર્થમાં બધા જ માણસો આવું પરિપક્વ માનસ ધરાવતા હોવાનું માનવામાં આવે છે.

રોસની આ માન્યતા સ્વીકારવામાં આવે તો નૈતિક તત્ત્વચિંતન નિરર્થક બની જાય છે. તેનું કારણ એ છે કે જો પ્રત્યેક માણસ આવી સ્વયં સ્પષ્ટતા કે ‘યોગ્ય’ અંગેની સમજણ ધરાવતો હોય તો નૈતિક ચિંતન તેમની સમજણમાં કોઈ પણ જાતનો વધારો કે ઘટાડો કરી શકે નહીં. જો ‘યોગ્ય’ અંગે રોસને આટલી

મથામણ કરવી પડતી હોય તો સામાન્ય માણસને તે સ્વયંસ્પષ્ટ હશે તેમ કંઈ રીતે કહી શકાય ?

‘યોગ્ય’નો અહીં સમાજશાસ્ત્રીય ખ્યાલ નથી :

સમાજશાસ્ત્રમાં ‘યોગ્ય’ એટલે માણસ જે સમાજમાં જીવતો હોય તે સમાજ દ્વારા સ્વીકાર્ય. આવી વ્યાખ્યાનો રોસ સ્વીકાર કરતા નથી. આ અનુસંધાનમાં તેઓ જણાવે છે કે કોઈ પણ માણસના અંગત અનુભવને ધ્યાનમાં લઈએ તો જણાશે કે તેના સમાજ દ્વારા સ્વીકાર્ય હોય એવા ઘણાં કાર્યોને તે પોતે યોગ્ય હોવાનું સ્વીકારતો નથી.

સમાપન :

રોસનો યોગ્ય અંગેનો ખ્યાલ નૈતિક કાર્યનાં કર્તાના શીલ કે ચારિત્ર્યમાં રહેલા શિવત્વમાંથી સ્ફૂરતો ખ્યાલ છે. રોસના મતાનુસાર અમુક કાર્યને નૈતિક દ્રષ્ટિએ યોગ્ય ગણવામાં નૈતિક કાર્યના કર્તાની અંતઃકરણજન્ય આંતરદ્રષ્ટિ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. આ આંતરદ્રષ્ટિ દ્વારા તે પોતાના કાર્યને યોગ્ય કે અયોગ્ય ઠેરવે છે. આમ, કાર્યની યોગ્યતા જ તે કાર્યને નૈતિક ગણવા મટે પૂરતી હોવાપર રોસ ભાર મૂકે છે.

અહીંયા પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે ધારો કે કોઈ કાર્યની યોગ્યાયોગ્યતા નક્કી કરવામાં આપણી અંતઃકરણજન્ય આંતરદ્રષ્ટિમાં જ સંઘર્ષ ઊભો થાય તો આપણે શું કરવું ? રોસ જણાવે છે કે, આવા પ્રસંગે આપણે આપણી આંતર ચેતનાને ઢંઢોળવી જોઈએ અને તેમ છતાં નિર્ણય ન થઈ શકે તો સર્વોત્તમ માણસોની નૈતિક ચેતનાનાં નિર્ણયને સ્વીકારવો જોઈએ.

પ. રોસનો મૂળભૂત ફરજોનો ખ્યાલ

પ્રાસ્તાવિક :

રોસના નૈતિક ચિંતનમાં ‘યોગ્ય’ અને ‘મૂળભૂત ફરજો’નો ખ્યાલ ઊંડાણપૂર્વક ચર્ચાયો છે. અમૂક કાર્ય યોગ્ય છે તેની આપણને અંતઃકરણજન્ય આંતરદ્રષ્ટિથી જાણ થાય છે. આ યોગ્ય કાર્યને કર્તા તેની પોતાની ફરજ હોવાનું

માને છે. પોતાના ચિંતનમાં રોસ મૂળભૂત ફરજ માટે ‘પ્રાયમિક ફરજ’ શબ્દ પણ પ્રયોજે છે. વ્યાવહારિક જીવનમાં ક્યારેક માણસને બે મૂળભૂત ફરજોમાંથી પસંદગી કરવાનો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે ત્યારે કઈ ફરજ પ્રથમ પસંદ કરવી તેનો ઉકેલ પણ રોસ આપે છે. આવી મૂળભૂત ફરજો અંગેના રોસના વિચારો નીચે પ્રમાણે છે.

યોગ્ય કાર્યનું પૃથક્કરણ :

‘વચન પાલન કરવું જોઈએ’. જેવા યોગ્ય કાર્યનું ઉદાહરણ આપીને રોસ જણાવે છે કે, માણસ જ્યારે વચન પાલન કરે છે ત્યારે તે માને છે કે, વચન પાલન કરવું જોઈએ. આ પ્રસંગે માણસ શક્ય બધા જ પરિણામોનો વિચાર કરતો નથી. તે ભવિષ્ય કરતાં ભૂતકાળનો વિચાર વધારે કરે છે. માત્ર વચન પાલન કરવાનું તેને યોગ્ય લાગે છે માટે તે કરે છે. આ અંતઃકરણજન્ય આંતરદ્રષ્ટિથી પ્રેરાયેલ પ્રવૃત્તિ છે.

ફરજો વચ્ચેના વિરોધોનું નિરાકરણ :

નૈતિક કર્તા પોતાની ફરજો અદા કરતી વખતે ક્યારેક બે ફરજો વચ્ચે સંઘર્ષ અનુભવે ત્યારે શું કરવું ? આ પ્રશ્નના અનુસંધાનમાં રોસ ઉદાહરણ આપીને સમજાવે છે કે, મે કોઈને અમુક રેસ્ટોરામાં મળવાનું વચન આપ્યું હોય અને તે વચન પાલન કરવા જતા રસ્તામાં મને લાગે કે કોઈને અકસ્માત થયો છે. ત્યારે મારે એવું કાર્ય કરવાનું પસંદ કરવું જોઈએ કે જેના દ્વારા સરવાળે શિવત્વ ઉત્પન્ન થાય.

રોસ જણાવે છે કે, આવા પ્રસંગે મોટાભાગના લોકો અકસ્માતનો ભોગ બનેલાને મદદ કરવાનું જ પસંદ કરશે. અહીંયા તેમને પૂછવામાં આવે કે તમણે શા માટે આ કાર્ય પ્રથમ પસંદ કર્યું ? ત્યારે તે મદદકર્તાનો જવાબ એ નહીં હોય કે “આ કાર્ય સૌથી વધુ શિવત્વ ઉત્પન્ન કરનાર કાર્ય છે માટે.” પણ તે એમ માનીને આ કાર્ય કરે છે કે “તેમ કરવું યોગ્ય હતું માટે” તે બન્નેમાંથી પ્રથમ પસંદ કર્યું. રોસ જણાવે છે કે વચન પાલન કરવાની ફરજ અદા કરવા ઉપરાંત હું કોઈનું દુઃખ દૂર કરવાની ફરજ પણ બજાવી રહ્યો છું.

ફરજોનો ક્રમ :

ફરજોનો કોઈ નિશ્ચિત ક્રમ હોવાનું રોસ સૂચવતા નથી. તેમ છતાં તેઓ વધારે મહત્વના અને ઓછા મહત્વના એવા કાર્યો વચ્ચે ભેદ પાડે છે. આપણે જે કાર્યો માત્ર ફરજરૂપે બજાવતા હોઈએ છીએ તેમાંથી કેટલાક “મૂળભૂત ફરજો” રૂપ હોય છે. આવી ફરજો આપણી જાત સાથેના સંબંધમાંથી ઊભી થાય છે. તેને રોસ “શરતરૂપ ફરજો” કહે છે. તે અમુક પ્રકારના કાર્યો માટેની શરતોરૂપે હોય છે.

રોસ અનુસાર પ્રથમિક ફરજ રૂપે ગણી શકાય એવું કાર્ય એટલે જે અમુક સમય માટે, અમુક સંજોગોમાં પ્રસ્તુત અને યોગ્ય કાર્ય. મૂળભૂત ફરજોનો ખ્યાલ નૈતિક જવાબદારી શબ્દ દ્વારા યોગ્ય રીતે વ્યક્ત થાય છે. રોસની આવી મૂળભૂત ફરજો અંગેની ચર્ચાને નૈતિક કાર્યના કર્તાની ચોક્કસ પરિસ્થિતિમાન નૈતિક જવાબદારીની ચર્ચા તરીકે ઓળખાવી શકાય.

મૂળભૂત ફરજો :

મૂળભૂત ફરજો અંગે રોસ જણાવે છે કે, આપણને તે યોગ્ય હોવાનું સ્વયં સ્પષ્ટપણે ભાન છે. તેમ છતાં તેમાં આત્મલક્ષીપણું આવી જતું નથી. આ ઉપરાંત તેઓ એમ પણ માને છે કે, મૂળભૂત ફરજો અંગેની નીચેની આપણી યાદી અંતિમ નથી.

૧. કેટલીક મૂળભૂત ફરજો :

તે વચનબદ્ધ થવુંવગેરે જેવા પૂર્વકાર્યમાંથી સ્ફુરે છે. વફાદારીની ફરજોમાં વચન પાલન કરવાનો સમાવેશ થઈ જાય છે અને સાચું બોલવાની સમાજ તરફની આપણી ગર્ભિત ફરજોનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. આ ઉપરાંત મારાથી થયેલ કાંઈક ખરાબ કાર્યને લીધે કોઈ અન્ય વ્યક્તિને જો નુકશાન થયું હોય તો તે ભરપાઈ કરી આપવાની પણ મારી ફરજ બની રહે છે. હું કાંઈક સાચું છે એમ માનીને તેનો પ્રચાર કરું અને એ પાછળથી ખોટું સાબિત થાય તો મારા પ્રચારથી જો કંઈને નુકશાન થયું હોય તો મારે તેની માફી માંગવી જોઈએ અને મારા પ્રચારકાર્યથી થયેલા નુકશાનને દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ.

૨. ઋણ અદા કરવાની કે આભારની લાગણીની મૂળભૂત ફરજ :

આ લાગણી આપણને કાયદો થાય તેવા બીજા લોકોના કાર્યમાંથી સ્ફુરે છે. બાળક તરીકે મારી કાળજી લેવા બદલ હું મારા માતા-પિતાનો ઋણી છું. મારે મારા અન્ય તરફના ઋણનો સ્વીકાર કરી તેમના તરફ આભારની લાગણી વ્યક્ત કરવી જોઈએ અને શક્ય તેટલી બધી રીતે મારું ઋણ અદા કરવા તત્પર રહેવું જોઈએ.

૩. ન્યાયની મૂળભૂત ફરજ :

સદ્ગુણ કે યોગ્ય-યોગ્યતા મુજબ સુખની વહેંચણી કરવામાં સામાજિક અન્યાય હોવાની શક્યતાનો રોસ સ્વીકાર કરે છે. તેમના મતે સમાજ જીવનમાં બદલો કે પુરસ્કાર અને શિક્ષા યોગ્ય રીતે ન્યાય અનુસાર વહેંચાય તે જોવાની મારી ફરજ છે. પુરસ્કાર અને શિક્ષા સાથે સંકળાયેલા લોકો શા માટે યોગ્ય નથી તે જોવામાં મારી ન્યાયની ફરજનો સમાવેશ થાય છે.

૪. અન્યને સુધારવાની ફરજ :

આપણે એક એવી દુનિયામાં રહીએ છીએ કે જેમાં એવા બીજા માણસમાં સુધારો કરી તેઓને વધારે સારા માણસો બનાવી શકાય તેમ છે. સુખ કે સદ્ગુણ અને બુદ્ધિની દ્રષ્ટિએ આવા માણસોને સુધારવાની આપણી મૂળભૂત ફરજ છે.

૫. આત્મસુધારણાની ફરજ :

આપણે આપણી જાતને પણ સદ્ગુણ કે બુદ્ધિની દ્રષ્ટિએ તરત જ સુધારતા રહેવું જોઈએ. રોસ આમાં સુખ શોધવાની નૈતિક ફરજનો સ્વીકાર કરતાં નથી. કારણ કે આમ કરવું તેને કોઈ પણ માણસ પોતાની મૂળભૂત ફરજ ઉલ્લેખતો નથી.

૬. અહિંસાત્મક લાગણીની ફરજ :

બીજાની હિંસા કે મનદુઃખ થાય તેવું કાંઈ પણ ન કરવાની પણ આપણી ફરજ છે. આ ફરજ આત્મસુધારણાની ફરજ કરતાં પણ વધારે બંધનકારક છે. કારણ કે સામાન્ય રીતે એક માણસ જીવતો રાખવા માટે બીજાને મારી નાખવો યોગ્ય ગણી શકાય નહીં. એકની મિલકત ચોરી બીજાને દાન કરવું એ પણ યોગ્ય નથી. આ રીતે અહિંસક વલણ પરોપકારના કાર્યો કરવાના વિધાયક કાર્યક્રમનું પ્રથમ સોપાન છે.

મૂરનો આદર્શ ઉપયોગિતાવાદ અને રોસ :

રોસ જણાવે છે કે, ઉપરોક્ત ફરજોમાંથી છેલ્લી ત્રણ ફરજો કદાચ મૂરના સારા પરિણામોના ખ્યાલમાંથી તારવી શકાય. તેનો સમાવેશ “વધુમાં વધુ શિવત્વ” ઉત્પન્ન કરનારી ફરજોમાં કરી શકાય. પરંતુ તેઓ પોતાના મૂળ મતને વળગી રહે છે કે કાર્યનું “યોગ્યપણું” તે સૌથી વધુ શિવત્વ ઉત્પન્ન કરે તે શક્ય હોવા છતાં તેના શક્ય પરિણામોની ગણતરી પરથી નક્કી થઈ જતું નથી. રોસ અનુસાર મૂરનો આદર્શવાદી ઉપયોગિતાવાદ નૈતિક કાર્યના કર્તાની અંગત ફરજ અને તેની સાથે સંકળાયેલા ચોક્કસ સમયના સંજોગોની ઉપેક્ષા કરે છે. રોસ જણાવે છે કે જો મેં વચન આપ્યું હોય તો આ વચન સાથે સંકળાયેલા ખાસ સંજોગો મારા વચન પાલન સાથે સંકળાયેલું કયું કાર્ય યોગ્ય છે તે નક્કી કરશે.

દા.ત. મારા મિત્રએ મને મદદ કરી હોય તો મારે મારા મિત્ર તરફના ઋણનો સ્વીકાર કરી બીજા કોઈ પણ માણસનું હું શિવત્વ ઇચ્છું તે કરતાં મને મદદ કરનાર મિત્રનું શિવત્વ ઇચ્છવાનું ઋણ ચૂકવવાનો સૌ પ્રથમ પ્રયાસ કરવો જોઈએ. જ્યારે આદર્શ ઉપયોગિતાવાદ “વધુ શિવત્વયુક્ત પરિણામો” ને વધારે મહત્ત્વ આપીને અંગત ફરજના ખ્યાલની ઉપેક્ષા કરે છે. તેમ ચોક્કસ સંજોગોને ધ્યાનમાં લેવામાં આવ્યા નથી.

સમાપન :

આમ, રોસ માને છે કે યોગ્ય કાર્યની પસંદગી કરવી તે એક બુદ્ધિશીલ માણસની આંતરદ્રષ્ટિનો પ્રશ્ન છે. જે તે ફરજ સાથે સંકળાયેલા ખાસ સંજોગોના અનુસંધાનમાં કઈ ફરજ વધુ યોગ્ય છે, તેના વિશે કાળજીપૂર્વક વિચારવું જોઈએ. આવી વિચારણાને અંતે જે યોગ્ય લાગે તે કાર્ય કરવું જોઈએ. કોઈ પણ કાર્યમાં “શિવત્વ” ની અપેક્ષાએ નહીં પણ “યોગ્ય” હોવાની અપેક્ષાએ કાર્યો કરવા જોઈએ. જો કે રોસ અંતઃકરણજન્ય આંતરદ્રષ્ટિને ફરજો કે યોગ્ય કાર્યની યોગ્યાયોગ્યતા નક્કી કરવાનો અંતિમ માપદંડ માનતા હોવા છતાં તે અંગે વધારે સ્પષ્ટિકરણ કરતા નથી.

૬. મૂરના ‘શિવત્વ’ અંગેના ખ્યાલની ટીકાઓ

પ્રાસ્તાવિક :

મૂરના શિવત્વ અંગેના સિદ્ધાંતના અનુસંધાનમાં જ્યોર્જ સી. કર્નર તેમના પુસ્તક ‘ઇથીકલ થીયરી’માં નીચે મુજબની ટીકાઓ દર્શાવે છે.

૧. મૂરે ‘વ્યાખ્યા કરવી’ અને ‘પૃથક્કરણ કરવું’ બન્ને વચ્ચે ગોટાળો સર્જ્યો છે. લોકો કોઈ પણ શબ્દને કેવી રીતે વાપરે છે તેનું વર્ણન થઈ શકે અને આવા વર્ણનને જ શબ્દકોષની પરિભાષામાં વ્યાખ્યા ગણવામાં આવે છે. આ જોતા કોઈ પણ પદ અવ્યાખ્યેય હોઈ શકે નહીં. શિવત્વ પણ આ જ રીતે વ્યાખ્યેય પદ ગણાવું જોઈએ.

૨. મૂર શિવત્વને કોઈક પદાર્થ ગણતા જણાય છે અને તે સાદો હોવાથી અપૃથક્કરણીય અને તેથી અવ્યાખ્યેયી ગણતા હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે. મૂરના શિવત્વને સાદો, અપૃથક્કરણીય, ગુણધર્મ ગણાવવાનું કાર્ય તાર્કિક પરમાણુવાદના પાયા પર રચાયેલું હોવાનું જણાય છે અને તાર્કિક પરમાણુવાદ અને તેનો બધો જ કાર્યક્રમ અત્યારે તો ખરાબ દશાને પામ્યો હોવાથી મૂરનો શિવત્વનો ખ્યાલ પણ એવો જ બની રહે છે.

૩. શિવત્વને પદાર્થ ગણવામાંથી જ શિવત્વને વસ્તુલક્ષી (વસ્તુજગતના ભાગરૂપ) ગુણધર્મ હોવાની મૂરની માન્યતા સ્ફુરી છે. મૂર શિવત્વને આત્મલક્ષી ગુણધર્મ ગણાવનારા સિદ્ધાંતો- ખાસ કરીને આદર્શવાદનું ખંડન કરવા માગતા હતા. મૂરના અનુયાયીઓએ હવે આ કાર્યક્રમને ઊંચો મૂક્યો છે. મૂર શિવત્વને અનૈસર્ગિક ગુણધર્મ ગણાવવા માગતા હતા.

૪. શિવત્વને ગુણધર્મ ગણવાની પણ જરૂર નથી. મૂર પછીના ચિંતકોએ શિવત્વને ગુણધર્મ ગણવાની પ્રયાનો ત્યાગ કર્યો છે. મૂરે પણ શિવત્વને ખાસ પ્રકારનો ગુણધર્મ ગણી તેનું વર્ણન કરવાનાં અનેકવિધ અસફળ પ્રયાસો કર્યા છે. પરંતુ પાછળથી તેમને પણ એ પ્રયાસોનો ત્યાગ કરવો પડ્યો. તેમના પાછળના લખાણોમાં તો શિવત્વ ગુણધર્મ હોવા વિષયક શંકા પ્રગટ કરી છે અને નૈતિક પદો વિષયક ચિંતન જુદી રીતે કરવા વિચાર્યું છે.

૫. મૂર નૈસર્ગિક અને અનૈસર્ગિક ગુણધર્મ વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ કરવામાં નિષ્ફળ ગયા છે. મૂરે પણ આવો ભેદ સમજાવવો મુશ્કેલી ભર્યો હોવાનું સ્વીકાર્યું છે. પ્રિન્સિપીયામાં તેમણે જણાવ્યું છે કે, જો કંઈ પણ ગુણધર્મ “અસ્તિત્વ ધરાવતા પદાર્થમાં યા સમયમાં હોય તો તે નૈસર્ગિક ગુણધર્મ અને જો તેમ ન હોય તો તે અનૈસર્ગિક ગુણધર્મ ગણવો.” સી.ડી. બ્રોડે આ સામે તેમને બતાવ્યું કે કોઈ પણ ગુણધર્મ પદાર્થથી અતિરિક્તપણે સમયમાં અસ્તિત્વ ધરાવતો હોતો જ નથી. તેથી મૂરે બ્રોડેનો સ્વીકાર કરી કબૂલ કર્યું કે તેમણે જણાવેલી રીતે નૈસર્ગિક અને અનૈસર્ગિક ગુણધર્મ વચ્ચેનો ભેદ નિભાવી શકાય તેવો નથી.

૬. આંતરમૂલક શિવત્વનો ગુણધર્મ તરીકેનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ કરવામાં મૂર નિષ્ફળ ગયા છે.

૭. એ.જે.આયરનો આવેગ સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ કરો.

પ્રાસ્તાવિક :

સમકાલીન પાશ્ચાત્ય તાત્ત્વિક વિધાયકતાવાદીઓ નીતિશાસ્ત્રમાં આવેગ સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરે છે. તેઓ માને છે કે પરંપરાગત નીતિશાસ્ત્રના પ્રશ્નો અંગે ઉત્તર મેળવવાનો પ્રયત્ન નિરર્થક છે અને તેના પ્રશ્નો વાહિયાત છે. આદર્શલક્ષી નીતિશાસ્ત્રના ‘શિવત્વ’, ‘યોગ્ય’ અને ‘આદેશાત્મક’ વગેરે પ્રત્યયો નહીં પણ આવેગ અભિવ્યક્તિઓ છે. આથી તે વલણના પ્રશ્નો છે ચર્ચાનાં નહીં. કારણ કે ચર્ચા પ્રત્યયોની થઈ શકે, વલણની નહીં. તેને આદર્શલક્ષી નીતિશાસ્ત્રજ્ઞો પ્રત્યય માનવાની ભૂલ કરે છે. આદર્શલક્ષી નીતિશાસ્ત્રના વિધાનો હકીકતમાં નિરર્થક આવેગ અભિવ્યક્તિઓ છે અને તેના દ્વારા કાં તો લાગણીઓ વ્યક્ત થાય છે અથવા લાગણીઓ ઉત્તેજાય છે.

તાર્કિક વિધાયકતાવાદની પ્રમુખ માન્યતા :

તાર્કિક વિધાયકતાવાદ કે અનુભવવાદ માને છે કે બધા જ સાર્થક વિધાનો કાં તો આનુભવિક હોય છે અથવા તાર્કિક હોય છે. આદર્શલક્ષી નીતિશાસ્ત્રના વિધાનો કે શબ્દો આનુભવિક કે વર્ણનાત્મક નથી, પૃથક્કરણાત્મક નથી અને

તર્કશાસ્ત્રની ગૃહિત માન્યતામાંથી તારવેલા નિયમો નથી. ટૂંકમાં નીતિશાસ્ત્રના વિધાનો વિધાનો જ નથી.

વાસ્તવવાદ બે પ્રકારના વિધાનોનો જ સ્વીકાર કરે છે. ૧. સંશ્લેષણાત્મક કે અનુભવાશ્રિત અને ૨. પૃથક્કરણાત્મક કે અનુભવનિરપેક્ષ.

તેમના આ ચૂસ્ત અર્થમાં નીતિશાસ્ત્રના વિધાનો વિધાન ગણવાને લાયક નથી. આપણે આપણી ભાષાની “આકૃતિકતા” થી ગેરરસ્તે દોરવાઈએ છીએ અને નીતિશાસ્ત્રના વાક્યોને વિધાનો ગણીએ છીએ. હકીકતમાં તે લાગણીઓને ઉત્તેજિત કરતા આવેગાત્મક વાક્યો છે. તેઓ લાગણી વ્યક્ત કરતા વિધાનો કે શબ્દોને પોતાની સત્યાસત્યની કસોટી દ્વારા તપાસે છે. તેમની એ કસોટી છે કે “જે વિધાનો આનુભવિકપણે પરીક્ષણ થઈ શકે તેવા હોય તે જ વિધાનોને સાર્થક વિધાનો ગણાય.” તેમના આ સિદ્ધાંતને આધારે તત્ત્વજ્ઞાનનાં ક્ષેત્રમાંથી તત્ત્વવિજ્ઞાનને દૂર કરવાની હિમાયત કરે છે.

આનુભવિક કે વ્યાવહારિક અને પૃથક્કરણાત્મક વિધાનો :

તાર્કિક વિધાયકતાવાદીઓ અનુસાર વિધાનોનું સત્ય ક્યારેય ચોક્કસ હોતું નથી પણ શક્ય હોય છે. કારણ કે તેનું પરીક્ષણ કરવા માટે સુસંગત અવલોકનના વિધાનોની સંખ્યા મર્યાદિત હોય છે. આથી આપણે અમુક શક્યતાથી વધારે આગળ જઈ શકીએ.

બીજા માપદંડ અનુસાર વિધાન જો માહિતી આપતું હોય તો આપણાં અનુભવનું વર્ગીકરણ અને વર્ણન કરતું હોવું જોઈએ. આવું વર્ગીકરણ અને વર્ણન ક્યારેય પૂર્ણ હોતું નથી. માટે બધા જ આનુભવિક વિધાનો શક્ય છે ચોક્કસ નથી.

તર્કશાસ્ત્ર અને ગણિતના વિધાનોમાં પુનરોક્તિ છે. તે આપણા આનુભવિક જ્ઞાનમાં વધારો કે ઘટાડો કરતા નથી. દા.ત. બધા જ માણસો મરણશીલ છે. સોક્રેટિસ માણસ છે. તેથી, સોક્રેટિસ મરણશીલ છે.

આચરના મતે આવા વિધાનો આપણને વાસ્તવિક હકીકતો વિશે કશી જ માહિતી આપતા નથી. આવા વિધાનોનું ખંડન વાસ્તવિક વિધાનોને આધારે થઈ શકતું નથી. કારણ કે તેમાં હકીકત જેવું કશું જ નથી. આવા વિધાનો ચોક્કસ હોય છે. તેની પ્રમાણિકતા તેમાં રહેલા પ્રતીકોની વ્યાખ્યાઓ પર આધારીત છે.

આમ, આયરના તાર્કિક વિધાયકતાવાદ અનુસાર આનુભવિક વિધાનો અને પુનરુક્તિઓ વ્યક્ત કરતાં વિધાનો જ સાર્થક વિધાનો છે.

આયર અનુસાર ધર્મશાસ્ત્ર, આદર્શલક્ષી નીતિશાસ્ત્ર તથા તત્ત્વવિજ્ઞાનના વિધાનો આનુભવિક કે પુનરુક્તિઓ ન હોવાથી તે સાર્થક નથી અને તેનું મૂલ્ય પણ નથી. દા.ત. “ઈશ્વર શિવત્વયુક્ત છે”, “સત્તા એક જ છે” અને “માણસનું ખૂન કરવું અયોગ્ય છે” આવા વિધાનોનું આપણે અવલોકન કરી શકીએ નહીં. તેમજ પૃથક્કરણ દ્વારા કશી જ માહિતી મેળવી શકીએ તેમ ન હોવાથી નિરર્થક ગણવા જોઈએ. આવા વિધાનો આભાસી વિધાનો છે અને ભાષાનો ગોટાળાભર્યો ઉપયોગ કરવાને કારણે તે વિધાનો હોવાનું જણાય છે. ‘ઈશ્વર’ કે ‘સત્તા’ પોકળ, ખાલી શબ્દો જેવા સિવાય બીજું કશું જ નથી. કારણ કે તેના સિવાય તેને અનુરૂપ વાસ્તવિક જગતમાં કોઈ વાસ્તવિક પદાર્થ કે વસ્તુ નથી. તે અંગેના પ્રશ્નો સમયનો બગાડ કરવા સિવાય તેનાથી બીજું કંઈ પ્રાપ્ત થતું નથી.

આયરનો આવેગ સિદ્ધાંત :

આયર નૈતિક વિધાનોને ચાર વર્ગમાં વિભાજિત કરે છે.

૧. નૈતિક પદોની વ્યાખ્યાઓને વ્યક્ત કરતાં વિધાનો અથવા પદોની શક્યતા કે અશક્યતાને લગતા વિધાનો.
૨. નૈતિક અનુભવના બનાવોનું વર્ણન કરતાં અને તેમનું કારણ દર્શાવતા કે વર્ણવતા વિધાનો.
૩. નૈતિક ગુણોના પાલનનો આદેશ આપતા વિધાનો. અને
૪. વાસ્તવિક, નૈતિક નિર્ણયોને લગતા વિધાનો.

આયર ત્રીજા અને ચોથા વર્ગના વિધાનોને આવેગાત્મક ગણાવવાનો પ્રયાસ કરે છે. આવા વિધાનો કાં તો જુદી જુદી કક્ષાની લાગણીઓ વ્યક્ત કરે છે અથવા બીજા માણસોની લાગણીઓ ઉત્તેજે છે. દા.ત. “સાચું બોલવું એ સારું છે.” થી શરૂ કરી “તમે સાચું બોલો” એમ કહીએ ત્યારે આપણે વિધાનનો દરજ્જો અને દબાણ વધારી રહ્યા છીએ. જ્યારે તેનાથી આગળ વધી “તમારે સાચું બોલવું જ જોઈએ.” અથવા “સાચું બોલવું એ તમારી નૈતિક ફરજ છે.” એમ કહીએ છીએ ત્યારે તે વિધાનનું દબાણ સૌથી વધુ ઊંચી કક્ષાનું હોય છે. આમ, નૈતિક પદોની

વ્યાખ્યા દ્વારા તેના અર્થની જુદી જુદી લાગણીઓ વ્યક્ત કરવા કે જુદી જુદી પ્રતિક્રિયાઓ જગાડવા જ પદોનો ઉપયોગ કરીએ છીએ.

આયર અનુસાર નૈતિક ચિંતનમાં જે ગોટાળો ઊભો થયો છે તે આપણી અભિવ્યક્તિ માટે વપરાતા બે પ્રકારના પ્રતીકો વચ્ચેની ભેદરેખા ઉલંઘવાથી થયો છે.

૧. આદર્શલક્ષી નૈતિક પ્રતીકો અને

૨. વર્ણનાત્મક નૈતિક પ્રતીકો

ઉપરોક્ત બન્ને પ્રકારના પ્રતીકોવાળા વિધાનો વ્યાકરણની દ્રષ્ટિએ એક સરખી આકૃતિકતા ધરાવતા હોવાથી ગોટાળામાં વધારો થયો છે. જ્યારે આપણે એમ કહીએ કે “અ સારો છે.” કે “અ ખરાબ છે.” ત્યારે આપણે આદર્શલક્ષી વિધાન કરીએ છીએ. પરંતુ જ્યારે આપણે એમ કહીએ કે “ચોક્કસ પ્રકારનું ચોક્કસ વ્યક્તિનું વર્તન અમુક સમાજમાં તિરસ્કૃત હોય છે.” ત્યારે આપણે વર્ણનાત્મક વિધાન કરતા હોઈએ છીએ. આયર વિધાનના આદર્શલક્ષી ઉપયોગને જ આવેગાત્મક ગણાવે છે. નૈતિક ચિંતકો આ ભેદને જ અવગણે છે અને પ્રતીકોનો ભેવડો ઉપયોગ કરે છે. માટે જ નીતિશાસ્ત્રમાં આત્મલક્ષીતાવાદ, સુખવાદ, ઉપયોગિતાવાદ વગેરે જેવા સિદ્ધાંતો દાખલ થયા છે. આ બધા સિદ્ધાંતોના અનુયાયીઓ શિવત્વ શું છે એ જાણતા ન હોવાથી માત્ર આવેગ અભિવ્યક્તિ જ કરે છે.

આયરના મતે નીતિશાસ્ત્રમાં આત્મવિરોધી જેવું કશું જ નથી. કારણ કે લાગણી ક્યારેય આત્મવિરોધી હોઈ શકે નહીં. એ જ રીતે લાગણી સાચી કે ખોટી પણ પૂરવાર થઈ શકે નહીં.

આયર અનુસાર આત્મલક્ષીતાવાદી કે ઉપયોગિતાવાદી નીતિશાસ્ત્ર કરતાં નિરપેક્ષતાવાદી નીતિશાસ્ત્ર વધુ ઉત્કૃષ્ટ છે. કારણ કે તે નૈતિક પદાર્થોનું રૂપાંતર આનુભવિક પદોમાં કરતું નથી. નિરપેક્ષતાવાદીઓ માને છે કે નૈતિક વિધાનો અવલોકન દ્વારા પરીક્ષણ થઈ શકે તેવા નથી. તેમ છતાં તેઓ “બૌદ્ધિક અંતઃકરણ પ્રવૃત્તિ” દ્વારા પરીક્ષણની હિમાયત કરે છે તે આયરને વિચિત્ર લાગે છે. કારણ કે અંતઃકરણ પ્રવૃત્તિમાં એક વ્યક્તિને જ નિશ્ચિત સારું કે સાચું લાગ્યું તે અન્ય વ્યક્તિને શંકાસ્પદ ખરાબ કે ખોટું પણ લાગવા સંભવ છે. આથી આયરના મતે તે તટસ્થ માપદંડ લાગતો નથી.

આયર જણાવે છે કે, નૈતિક વિધાનો નિરપેક્ષપણે અર્થહીન અને પરીક્ષણ ન થઈ શકે એવા છે. આવેગવાદીઓને મન આવા વિધાનો માત્ર આપણી લાગણી વ્યક્ત કરતા વિધાનો નથી પણ શુદ્ધપણે આવેગ વ્યક્ત કરતા વિધાનો છે. કારણ કે લાગણીઓ વ્યક્ત કરવા માટે વિધાન કરવું જરૂરી નથી. દા.ત. “હું ગુસ્સે થયો છું.” એમ કહ્યા વગર પણ હું મારો ગુસ્સો અભિવ્યક્ત કરી શકું. પછી તે હાવભાવ, શબ્દો કે વિધાનો એવા કોઈ પણ સ્વરૂપે હોય.

સમાપન :

સમકાલીન પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાન અને નૈતિક તત્ત્વચિંતનમાં વિધાયકતાવાદનું પ્રભુત્વ જોરદાર રહ્યું છે. તે આપણા યુગનું વિશિષ્ટ સંતાન છે. અને તેનો ઉદ્ભવ વિજ્ઞાન, તર્કશાસ્ત્ર અને ગણિતશાસ્ત્રમાં થયેલા સંશોધનોના પરિણામોમાંથી થયો છે. તેમાં પણ ભાષાપૃથક્કરણનો સહયોગ પ્રાપ્ત થતાં સમકાલીન ચિંતકોએ તત્ત્વજ્ઞાનનું પનઃસંસ્કરણ કરવાનું કાર્ય હાથ ધર્યું. તાર્કિક વિધાયકતાવાદીઓ શબ્દ, વિધાન કે વાક્યોને ચૂસ્ત વૈજ્ઞાનિક અર્થમાં સાચું કે ખોટું સાબિત કરવાનો આગ્રહ રાખે છે. તેને આધારે જ તે સ્વીકાર્ય કે અસ્વીકાર્ય ગણી શકાય એમ માને છે. આથી નીતિશાસ્ત્રમાં પ્રયોજાતા શબ્દો, વિધાનો કે વાક્યો યા તેના પદોમાં પ્રયોજાતા ગુણ આ કસોટીએ યોગ્ય ઠરતા નથી. માટે આયર તેને માત્ર આવેગ અભિવ્યક્તિ તરીકે ઓળખાવે છે.

૮. જહોન ડ્યૂઈનો ઉપકરણવાદ અથવા સાધનવાદ

પ્રાસ્તાવિક :

જહોન ડ્યૂઈ નીતિશાસ્ત્રને અન્ય નૈસર્ગિક વિજ્ઞાનોની માફક વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતો પર રચવાનો પ્રયાસ કરે છે. આથી તેઓ વૈજ્ઞાનિક પાયા ઉપર નૈતિક પ્રત્યયોની પૂનઃરચના કરવાનું સૂચવે છે. અત્યાર સુધીના નૈતિક તત્ત્વચિંતકોનો પ્રયાસ માણસનું અંતિમ ધ્યેય શોધવાનો રહ્યો છે. આ અંતિમ ધ્યેયો ‘શિવત્વ’, ‘શિવત્વયુક્ત’, ‘અંતિમ સાધ્ય’, ‘અંતિમ સિદ્ધાંત’, કે ‘સર્વશ્રેષ્ઠ નિયમ’ રૂપે ચર્ચા થતી આવી છે. કેટલાક તો ‘દૈવી ઇચ્છા’ કે ‘અંતિમ સત્તા’ અનુસાર વર્તવાનું સૂચવે છે. આવા એકસત્તાવાદી વલણનો વિરોધ કરનારાઓ સાધ્ય નહીં

પરંતુ સાધ્યને પ્રાપ્ત કરવા માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવતા સાધનોમાં નૈતિકતાનું લક્ષ્ય પ્રગટતું હોવાનું માને છે. જ્યારે ડ્યૂઈ તદ્દન વ્યાવહારિક ભૂમિકા પર બધું જ સાધનરૂપ છે અને આપણા પરિવર્તિત સાધ્યો પણ કોઈ વખત સાધન બને છે. તેમા નૈતિક આદર્શોનો સમાવેશ થઈ જાય છે એમ માનતા હોવાને કારણે ડ્યૂઈનો વિચાર સાધનવાદ તરીકે ઓળખાય છે.

શિવત્વો અનેક છે.

ડ્યૂઈનું માનવું છે કે જેવી રીતે અન્ય ક્ષેત્રોનું બૌદ્ધિકીકરણ થતાં પ્રચલીત માન્યતાઓનો રકાસ થયો તેમ નૈતિકતાના ક્ષેત્રનું પણ બૌદ્ધિકીકરણ કરવામાં આવે તો ‘શિવત્વ’ને જે આપણે અંતિમ ધ્યેય માનીએ છીએ તેવું કશું જ રહે નહીં અને આપણે એક જ શિવત્વને સ્થાને અનેક અને સતત પરિવર્તનશીલ શિવત્વની સ્થાપના કરી શકીશું. તેને આધારે પ્રગતિશીલ વૈયક્તિક સાધ્યો હોવાનું પણ શોધી શકીશું.

તેઓ સ્પષ્ટ રીતે માને છે કે, ફક્ત સૈદ્ધાંતિક ચર્ચાઓ જ નહીં પણ વાસ્તવિક માનવ જરૂરીયાતોના અનુસંધાનમાં રચાયેલા સાધ્યો જ માનવ પ્રશ્નોને હલ કરવામાં મદદરૂપ થશે. તેમના નૈતિક સિદ્ધાંતો પર તેમના વાસ્તવિક સામાજિક પરિસ્થિતિના અભ્યાસોની પ્રગાઠ અસર પડેલી છે. તેઓ માને છે કે માનવ વર્તનના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવાનો ઇજારો માત્ર નીતિશાસ્ત્રનો જ નથી. વૈજ્ઞાનિક સંશોધનો પણ આ ક્ષેત્રમાં પોતાનું આગવું પ્રદાન કરી શકે છે. વસ્તુલક્ષી વિજ્ઞાનોની પદ્ધતિઓ દ્વારા માનવવર્તનના પ્રશ્નોનો અભ્યાસ થવો જોઈએ. અને રૂઢિચૂસ્ત પ્રમાણો કરતાં પ્રયોગો દ્વારા જે ધ્યેયો સિદ્ધ કરવાની અપેક્ષા રખાય છે તેને સિદ્ધ કરવાની પદ્ધતિ વિકસાવવી જોઈએ.

ઉપકરણવાદ :

નીતિશાસ્ત્રમાં ઉપકરણવાદના પ્રમુખ સ્થાપક અમેરિકન વ્યવહારવાદી તત્ત્વચિંતક જહોન ડ્યૂઈ છે. વિજ્ઞાનવાદને અનુસરતા તેમને વસ્તુજગતની વસ્તુઓ વિચારોની બનેલી નથી પણ વિચાર તો જીવંત પ્રાણીઓ દ્વારા થતી ‘પ્રવૃત્તિ’ જ છે. પ્રાણીઓ વૈચારિક પ્રવૃત્તિઓ કરે છે. અને તે અનુસાર તેમના વર્તનનું નિયંત્રણ થાય છે. વિચાર પણ જીવંત પ્રાણીઓનું વર્તન છે. તેથી જીવંત પ્રાણીઓના અન્ય વર્તનસ્વરૂપો જેમ કે તરવું, દોડવું, ચઢવું વગેરેનો જીવવિજ્ઞાનમાં અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. તેમ વિચારવર્તનનો પણ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ અને સાધનોથી

અભ્યાસ કરવો જોઈએ. વિચારરૂપી વર્તનનો અભ્યાસ નીતિશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ પણ કરવો જોઈએ. ડ્યૂઈના આ મતને ઉપકરણવાદ અથવા સાધનવાદ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

વિચારવું એટલે શું ? :

ડ્યૂઈ અનુસાર વિચારવું એટલે કોઈ પ્રશ્નને હલ કરવાની દિશામાં અથવા કોઈ જરૂરીયાતને સંતોષવાના નૈસર્ગિક માર્ગમાં આવી પડેલા વિઘ્નને દૂર કરવાની દિશામાં પ્રવૃત્ત થવું. પ્રશ્ન હલ થયો કે વિઘ્ન દૂર થાય એટલે તરત જ વિચારવાનો અંત આવે છે. આ રીતે વિચારણા એક હેતુલક્ષી પ્રવૃત્તિ છે.

વિચારક્રિયાના પાયામાં જીવન જીવવા માટેની વ્યવહારુ જરૂરીયાતો પડેલી છે :

ડ્યૂઈ જણાવે છે કે માણસ એક પ્રણી તરીકે વિચારે છે ત્યારે તેની વિચારક્રિયાના પાયામાં કોઈ જીજ્ઞાસા કે કુતુહલવૃત્તિ પડેલા હોતા નથી પણ જીવન જીવવા માટેની વ્યવહારુ જરૂરીયાતો પડેલી હોય છે. પ્રણીઓથી થતી સહજ વૃત્તિજન્ય કે ટેવજન્ય પ્રવૃત્તિ જ્યાં જ્યાં નિષ્ફળ જાય ત્યાં ત્યાં વિચાર પ્રવૃત્તિની જરૂરીયાત ઊભી થાય છે. જ્યાં સુધી આપણી જરૂરીયાતો સહજ વૃત્તિ કે ટેવો દ્વારા સંતોષાય ત્યાં સુધી આપણે આદિમાનવની જેમ વિચારતા જ નથી.

વિચારણા એ પરિસ્થિતિ બદલવાનું કે અનુકુલન સ્થાપવાનું સાધન છે :

ડ્યૂઈ અનુસાર આપણી સહજ વૃત્તિઓ કે ટેવો નિષ્ફળ જાય ત્યારે આપણે આપણી પ્રવૃત્તિ બદલવા અથવા પરિસ્થિતિ બદલવાના સાધન તરીકે વિચારવાની જરૂર પડે છે. આ રીતે પરિસ્થિતિ સાથેના સંઘર્ષમાં પરિસ્થિતિને બદલવા માટેનું માણસ પાસે રહેલું વિચાર નામનું સાધન છે. આપણા શરીરમાં રોપાયેલી અનિવાર્ય જીવવૈજ્ઞાનિક જરૂરીયાતો જેવી કે ભૂખ, તરસ, થાક, જાતિય સંતોષ, આરામ, પ્રેમ વગેરેને સંતોષવા માટેના અન્ય સાધનોમાંનું પ્રબળ સાધન વિચારક્રિયા કે વિચાર પ્રવૃત્તિ છે.

આમ, આપણી જરૂરીયાત સંતોષવાના નૈસર્ગિક માર્ગો અવરોધાય કે તેમાં મુશ્કેલી ઊભી થાય ત્યારે આપણે વધારે સારા માર્ગો દ્વારા જરૂરીયાતો સંતોષવા કે મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા વિચારક્રિયા કરીએ છીએ. આદિમાનવથી શરૂ કરી આધુનિક વિજ્ઞાન અને તત્ત્વચિંતનમાં વિચારક્રિયાનો એક સાધન તરીકે જ ઉપયોગ થતો આવ્યો છે.

વિચારણા એક હેતુલક્ષી પ્રવૃત્તિ છે :

ડ્યૂઈ અનુસાર આપણે નક્કી કરેલા ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવું એ વિચારણાનું અંતિમ સાધ્ય છે. ડ્યૂઈના મતે આ ધ્યેય વ્યાવહારિક છે. આથી આપણે જેને સત્ય કહીએ છીએ તે પણ માણસ અને તેના વાતાવરણ વચ્ચે સધાયેલું સામંજસ્ય છે. આ સામંજસ્ય ખોરવાય કે એમા વિક્ષેપ આવી પડે ત્યારે વિચારપ્રવૃત્તિ થાય અને ફરી પાછું સામંજસ્ય સ્થપાય એટલે વિચારનો અંત આવે. આમ વિચારણા એ માણસ અને તેના વાતાવરણ વચ્ચે સમતુલા કે સામંજસ્ય સ્થાપવા માટેનું સાધન છે અને તેનું ધ્યેય માણસને પરિસ્થિતિ સાથેના સંઘર્ષમાં સફળતા તરફ દોરી જવાનું છે.

નૈતિક વિધાનો પણ હકીકતોને લગતા વિધાનો છે :

ડ્યૂઈ વૈજ્ઞાનિક વિચારણા અને નૈતિક વિચારણાના સાધ્યો અને હેતુઓ ભિન્ન-ભિન્ન હોવાનું માનતા નથી. આથી જ તેમનું માનવું છે કે નૈતિક વિધાનો પણ વૈજ્ઞાનિક વિધાનોની જેમ જ હકીકતોને લગતા વિધાનો હોવાથી જે ધોરણો કે પદ્ધતિઓ દ્વારા વૈજ્ઞાનિક વિધાનોની સાચા કે ખોટા હોવાની ચકાસણી કરવામાં આવે છે તે જ ધોરણો અને પદ્ધતિ દ્વારા નીતિશાસ્ત્રના વિધાનોનું પણ પરીક્ષણ થવું જોઈએ.

મૂલ્ય એટલે જરૂરીયાતો કે આવેગોના ઉપયોગમાંથી મળતો સંતોષ કે પરિતૃપ્તિ :

ડ્યૂઈ જણાવે છે કે આપણા જગતમાંથી માણસની લાગણીઓ અને જરૂરીયાતો બાદ કરો એટલે કશું જ બાકી રહે નહીં. તેમના મતે મનના બે પ્રકારના વલણો હોઈ શકે.

૧. ઉપભોગ કે આનંદ કરવાનું વલણ
૨. કોઈક વસ્તુની અપેક્ષા કે ઇચ્છા રાખવાનું વલણ

આમાનું પ્રથમ વલણ મૂલ્ય સાથે નિસ્ખત ધરાવતું નથી. જ્યારે બીજા પ્રકારના વલણને મૂલ્ય સાથે નિસ્ખત છે.

ડ્યૂઈના મતે આનંદની લાગણી કાંઈક અંશે મનનું નિષ્ક્રિય વલણ છે. જ્યારે ઇચ્છાની લાગણી મનનું સક્રિય વલણ સૂચવે છે જેમાં મન કાંઈક શોધે છે.

કશાકના માટે તલશે છે. અને તેની પરિતૃપ્તિ પામવા માણસને પ્રવૃત્તિમાં જોડે છે. અને એ ઇચ્છાને સંતોષવા માણસ પોતાની શક્તિ ખર્ચે છે. તે પ્રયત્નો જરૂરીયાતનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. તેમા આવતી મુશ્કેલીઓ દૂર કરવાની આવશ્યકતા ઊભી થાય છે જેમાં સંઘર્ષ સમાયેલો હોય છે. આ માનસિક તણાવની સ્થિતિ હળવી કરવી કે સામંજસ્યપૂર્ણ બનાવી શકે તે મૂલ્યવાન ગણાય.

ડ્યૂઈ અનુસાર ઇચ્છા, માનસિક બનાવ હોવા ઉપરાંત શારીરિક બનાવ પણ છે. કારણ કે ઇચ્છા એક પ્રકારનું વર્તન છે. તેનું અવલોકન થઈ શકે છે. તેમ મૂલ્યનું પણ અવલોકન થઈ શકે છે. કારણ કે મૂલ્ય એ જીવંત વ્યક્તિના વાતાવરણ સાથેની પ્રતિક્રિયાઓ દ્વારા સ્થપાતા સંબંધનું નામ છે. કોઈક વસ્તુ મૂલ્યવાન છે કે નહીં તે પ્રશ્ન હકીકતોનો પ્રશ્ન છે. જેનો નિર્ણય વ્યક્તિની પ્રતિક્રિયા દ્વારા થઈ શકે. ટૂંકમાં મૂલ્યનો પ્રશ્ન વૈજ્ઞાનિક અવલોકન પદ્ધતિ દ્વારા હલ થઈ શકે છે.

એક સાધ્ય બીજા સાધ્યને પામવાનું સાધન છે :

ડ્યૂઈ કોઈ પણ પ્રકારના એવા સાધ્યનો કે જેને આંતરમૂલક શિવત્વ કહી શકાય તેનો સ્વીકાર કરતા નથી. સમતુલા પ્રાપ્ત કરવાની કે સંઘર્ષની સ્થિતિ દૂર કરવાની સમગ્ર પ્રક્રિયામાં જ શિવત્વ સમાયેલું છે. જે સાધ્યનો દ્વારા સામંજસ્ય સ્થાપી શકાય તે સાધ્યનો વધારે મૂલ્યવાન. આપણાથી નિશ્ચિત થતા સાધ્યો સમતુલા સ્થાપવા માટે સાધનરૂપ છે. પ્રત્યેક સાધ્ય વધારે સારા સાધ્ય માટેનું એક કામચલાઉ સોપાન છે. આથી જે સાધ્ય દ્વારા આપણી બધી જ પ્રવૃત્તિને કેન્દ્રિત કરી શકાય, પરસ્પર વિરોધી પ્રવૃત્તિ વચ્ચે સામંજસ્ય સ્થાપી સમતુલિત સ્થિતિ કે સંતોષ ઉત્પન્ન કરી શકાય તે સાધ્ય સર્વોત્તમ સાધ્યને પ્રાપ્ત કરવાનાં સોપાનો છે એમ ડ્યૂઈનું માનવું છે.

સમાપન :

ડ્યૂઈનો નીતિશાસ્ત્રનો ઉપકરણવાદ એમના તર્કશાસ્ત્ર, ધર્મ, શિક્ષણ, તત્ત્વજ્ઞાન અને રાજનીતિશાસ્ત્રની આડપેદાશરૂપ છે એમ માનવામાં આવે છે. તેઓ નીતિશાસ્ત્રના ક્ષેત્રે પણ વૈજ્ઞાનિક પરીક્ષણની પદ્ધતિનો આગ્રહ રાખતા જણાય છે. આથી તો તેઓ તર્કશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્રમાં ગૃહિતતત્ત્વો કે સ્વયંસિદ્ધ સિદ્ધાંતોનો પણ સ્વીકાર કરતા નથી. તર્કશાસ્ત્રને એમણે “શંકાઓ દૂર કરવાની અન્વેષણ

પદ્ધતિ” રૂપે વર્ણવ્યું છે. નીતિશાસ્ત્રના ક્ષેત્રને તેઓ તર્કશાસ્ત્રના ક્ષેત્રથી વધારે મર્યાદિત માને છે. નીતિશાસ્ત્રમાં ચર્ચાતા પ્રશ્નો – યોગ્ય શું છે ? અંતિમ શિવત્વ શું છે ? વગેરે પ્રશ્નો સાથે તેમને કોઈ નિસ્બત નથી. તેમના મતે આવા પ્રશ્નો કાલ્પનિક છે અને તેની પાછળ શક્તિ વેડફવી જોઈએ નહીં. મૂલ્યો સાથે નિસ્બત ધરાવતા વાસ્તવિક પ્રશ્ન અંગે પ્રયોગિક ધોરણે વિચારવું જોઈએ.

લાંબા પ્રશ્નો :

૧. સમકાલીન પાશ્ચાત્ય નૈતિક ચિંતનનું બુદ્ધિવાદી સ્વરૂપ જણાવો.

સમકાલીન પાશ્ચાત્ય નૈતિક ચિંતન પર પ્રભાવ પાડનાર ખ્યાલોની ચર્ચા કરો.

સમકાલીન પાશ્ચાત્ય નૈતિક ચિંતનની પશ્ચાદભૂ સ્પષ્ટ કરો.

સમકાલીન પાશ્ચાત્ય નૈતિક ચિંતનનું વ્યવહારવાદી સ્વરૂપ જણાવો.

૨. મૂર અનુસાર આદર્શવાદના શિવત્વના ખ્યાલની આલોચના કરો.

શિવત્વ અંગેના તાત્ત્વિક નૈતિક સિદ્ધાંતની મૂરે કરેલ આલોચના સ્પષ્ટ કરો.

‘શિવત્વ એ જટિલ પ્રત્યય નથી’ મૂરનું આ વિધાન સ્પષ્ટ કરો.

૩. શું ‘શિવત્વ’ અને ‘સુખ’ એકજ છે ? મૂરનો મત ચર્ચો.

નૈતિક સુખવાદની મૂરે કરેલ આલોચના સ્પષ્ટ કરો.

શિવત્વ અંગેના મિલના ખ્યાલની આલોચના મૂરની દૃષ્ટિએ કરો.

૪. રોસ અનુસાર કાર્ય કે વર્તનનો માપદંડ રજૂ કરો.

રોસ અનુસાર યોગ્ય એટલે શું ? યોગ્યની વ્યાખ્યામાં ઊભા કરવામાં આવેલ ભેદો વર્ણવો.

‘યોગ્ય’ એટલે શું ? ડેવિડ રોસ અનુસાર તેની વિભાવના સ્પષ્ટ કરો.

૫. રોસનો મૂળભૂત ફરજો અને શરતરૂપ ફરજો વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ કરો.

રોસ યોગ્ય કાર્યનું પૃથક્કરણ કેવી રીતે કરે છે ? સ્પષ્ટ કરો.

રોસ ફરજો વચ્ચેના ઊભા થતાં વિરોધોનું નિરાકરણ શું આપે છે ? સ્પષ્ટ કરો.

૬. મૂરના 'શિવત્વ' અંગેના ખ્યાલની સમીક્ષા કરો.

૭. એ.જે.આયરનો આવેગ સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ કરો.

તાર્કિક વિધાયકતાવાદની વિધાન અંગેની માન્યતા રજૂ કરી તેમનો નીતિશાસ્ત્ર અંગેનો મત રજૂ કરો.

એ.જે.આયર અનુસાર નૈતિક વિધાનોનું વર્ગીકરણ સ્પષ્ટ કરો.

૮. જહોન ડ્યુઈનો ઉપકરણવાદ સ્પષ્ટ કરો.

જહોન ડ્યુઈનો સાધનવાદ સ્પષ્ટ કરો.

“મૂલ્ય એટલે જરૂરીયાતો કે આવેગોના ઉપયોગમાંથી મળતો સંતોષ” ડ્યુઈનો આ મત સ્પષ્ટ કરો.

વસ્તુલક્ષી પ્રશ્નો

૧. સમકાલીન પાશ્ચાત્ય નૈતિક તત્ત્વચિંતન પર તેના ક્યા પૂર્વગામીની અસર સૌથી વધુ જણાય છે.

૧. હેગેલ ૨. કાન્ટ ૩. ડેકાર્ટ ૪. લોક

૨. સમકાલીન પાશ્ચાત્ય નૈતિક તત્ત્વચિંતન પર કાન્ટનો કયો સિદ્ધાંત સૌથી વધુ પ્રભાવક રહ્યો છે.

૧. દેશ-કાળનો ૨. સંવિધાનનો ૩. નૈતિક આદેશનો ૪. નિરૂપાધિક આદેશનો

૩. નિરૂપાધિક આદેશનો સિદ્ધાંત કોણે આપ્યો.

૧. બર્કલે ૨. કાન્ટ ૩. હ્યુમ ૪. લોક

૪. નીતિશાસ્ત્રને વ્યવહારું સ્વરૂપ આપવા માટે સમકાલીન નૈતિક ચિંતનને કેટલા ભાગમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યું છે.
 ૧. ત્રણ ૨. ચાર ૩. બે જ ૪. પાંચ
૫. ૧૯મી સદીના નૈતિક ચિંતનના મુખ્ય પુરસ્કર્તાઓ કોણ હતાં ?
 ૧. સક્રિટિસ, પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલ ૨. મૂર, રોસ અને સ્ટીવન્સન
 ૩. ડેકાર્ટ, સ્પિનોઝા અને લાઇબ્નિઝ ૪. બેન્યામ, મિલ અને સીઝવીક જ
૬. બેન્યામ, મિલ અને સિઝવીક ક્યા વાદના પુરસ્કર્તા છે ?
 ૧. અનુભવવાદ ૨. બુદ્ધિવાદ ૩. ઉપયોગિતાવાદ જ ૪. સમીક્ષાવાદ
૭. બેન્યામ, મિલ અને સિઝવીકના મતે નીતિશાસ્ત્રનું ધ્યેય શું છે ?
 ૧. સૌથી વધારે લોકોનું સૌથી વધુ કલ્યાણ જ ૨. યોગ્ય મનુષ્યોનું કલ્યાણ
 ૩. સર્વજનોનું કલ્યાણ ૪. સમૃદ્ધ જનોનું કલ્યાણ
૮. સામાજિક જીવન શાના વગર શક્ય નથી ?
 ૧. સામાજિક કરાર ૨. કાયદો ૩. નૈતિક મૂલ્ય જ ૪. સમતા
૯. સમકાલીન નીતિશાસ્ત્રીઓ અનુસર નીતિશાસ્ત્ર કેવું હોવું જોઈએ ?
 ૧. વ્યવહારું જ ૨. આદર્શ ૩. વૈજ્ઞાનિક ૪. ૨ અને ૩ બન્ને
૧૦. નિરૂપાધિક આદેશ વ્યવહારવાદીઓની દ્રષ્ટિએ કેવો છે ?
 ૧. મૂર્ત ૨. અમૂર્ત જ ૩. સામયિક ૪. સ્થાનિક
૧૧. જી.ઈ. મૂરના પુસ્તકનું નામ શું છે ?
 ૧. Logical Reasoning ૨. Modern Ethics ૩. Principes Ethica ૪. Appearance & Reality
૧૨. મૂર અનુસાર નીતિશાસ્ત્રના વિધાનો શાના પર આધારિત છે ?
 ૧. આદર્શવાદ ૨. નિર્સર્ગવાદ ૩. વિજ્ઞાન ૪. વાસ્તવવાદ જ

૧૩. મૂર શિવત્વને કેવો ગુણધર્મ માને છે ?
 ૧. અતિન્દ્રિય ૨. અવ્યાખ્યેય ૩. અપૃથક્કરણીય ૪. ૨ અને ૩ જ
૧૪. તાત્ત્વિક ચિંતકો શિવત્વને કેવી સત્તા માને છે ?
 ૧. સાદી ૨. અવ્યાખ્યેય ૩. અપૃથક્કરણીય ૪. અતિન્દ્રિય જ
૧૫. મૂરના મતે શિવત્વ કેવો પ્રત્યય છે ?
 ૧. સાદો જ ૨. જટિલ ૩. સામાજિક ૪. અલૌકિક
૧૬. મૂરના મતે તાત્ત્વિક નૈતિક ચિંતકોએ ક્યા બે ભિન્ન પ્રશ્નો ગૂંચવ્યા છે ?
 ૧. શિવત્વ અને ઇચ્છિત શું છે ? જ ૨. શિવત્વ અને સુખ શું છે ?
 ૩. ઇચ્છિત અને સુખ શું છે ? ૪. ૧ અને ૨ બન્ને
૧૭. તાત્ત્વિક નૈતિક ચિંતકોના મતે શિવત્વ કેવો પ્રત્યય છે ?
 ૧. સાદો ૨. જટિલ જ ૩. સામાજિક ૪. લૌકિક
૧૮. સુખવાદી નીતિશાસ્ત્રી કોણ છે ?
 ૧. મીલ જ ૨. મૂર ૩. સ્ટીવન્સન ૪. આયર
૧૯. મૂર કેવા ચિંતક છે ?
 ૧. આદર્શવાદી ૨. વાસ્તવવાદી જ ૩. ઉપયોગિતાવાદી ૪. સુખવાદી
૨૦. ‘શિવત્વ એટલે સુખ એવું અર્થઘટન ખોટું છે’ એમ કોણ માને છે ?
 ૧. બેન્થામ ૨. મૂર જ ૩. સિઝવિક ૪. મિલ
૨૧. રોસ અનુસાર આપણે સારું કાર્ય કરવાનું પસંદ કરીએ છીએ કારણ કે...
 ૧. તે યોગ્ય છે જ ૨. તે શિવત્વયુક્ત છે ૩. તે સુખદ છે ૪. તે ઇચ્છનીય છે.
૨૨. ‘The Right and the Good’ કોનું પુસ્તક છે ?
 ૧. મૂર ૨. રોસ જ ૩. મિલ ૪. સ્ટીવન્સન

૨૩. ‘યોગ્ય એટલે શક્ય તેટલું વધારે ઉત્પાદક શિવત્વ’ એવો અર્થ કોણ કરે છે ?

૧. મૂર જ ૨. રોસ ૩. કાન્ટ ૪. મિલ

૨૪. વિધાયકતાવાદી નીતિશાસ્ત્રીઓ શિવત્વને કેવું માને છે ?

૧. આવેગ જ ૨. પ્રત્યય ૩. હકીકત ૪. નૈતિક મૂર્ત

૨૫. તાર્કિક વિધાયકતાવાદ અનુસાર આનુભવિક વિધાનો કેવા હોય છે ?

૧. આદેશાત્મક ૨. અસાર્થક ૩. સાર્થક જ ૪. આવેગાત્મક

૨૬. વાસ્તવવાદ ક્યા વિધાનને યથાર્થ માને છે ?

૧. અનુભવ નિરપેક્ષ ૨. સંશ્લેષણાત્મક જ ૩. અનુભવાશ્રિત વિશ્લેષણાત્મક
૪. એક પણ નહીં

૨૭. આયર નીતિશાસ્ત્રના ક્ષેત્રે ક્યો સિદ્ધાંત આપે છે ?

૧. આવેગ સિદ્ધાંત જ ૨. અંતઃસ્ફુરણાનો સિદ્ધાંત ૩. સુખવાદી સિદ્ધાંત
૪. શિવત્વનો સિદ્ધાંત

૨૮. નિરપેક્ષવાદી નીતિશાસ્ત્ર અનુસાર નૈતિક વિધાનોનું પરીક્ષણ શાના દ્વારા થઈ શકે છે

૧. અવલોકન ૨. પ્રયોગ ૩. સંવેદન ૪. બૌદ્ધિક અંતઃકરણ પ્રવૃત્તિ જ

૨૯. આયર અનુસાર નીચેનામાંથી ક્યો વિધાનની ચકાસણીનો તટસ્થ માપદંડ નથી ?

૧. અર્થની ચકાસણીનો સિદ્ધાંત ૨. રૂપલક્ષી સિદ્ધાંત ૩. બૌદ્ધિક અંતઃકરણ પ્રવૃત્તિનો સિદ્ધાંત જ ૪. ૧ અને ૩ બન્ને

૩૦. જહોન ડ્યુઇનું ચિંતન ક્યા વાદને અનુસરે છે ?

૧. વાસ્તવવાદ ૨. બુદ્ધિવાદ ૩. અનુભવવાદ ૪. વ્યવહારવાદ જ

૩૧. ડ્યુઈ વિચારક્રિયા માટે કોને જવાબદાર માને છે ?

૧. જિજ્ઞાસાવૃત્તિ ૨. કૃતુહલવૃત્તિ ૩. વ્યવહારું જરૂરીયાત જ
૪. આશ્ચર્યભાવ

૩૨. સર્વ સામાન્ય રીતે નૈતિકતા શું છે ?

- (૧)જીવનનું અંગ (૨)જીવનનું વર્ગીકરણ (૩)જ્ઞાનનું ધ્યેય (૪)જીવનની સમીક્ષા

૩૩. કાન્ટનો 'નિરુપાધિક આદેશ' કેવો ખ્યાલ છે ?

- (૧)સાકાર (૨)મૂર્ત (૩)અમૂર્ત (૪)સગુણ

૩૪. બેન્થામ, મિલ અને સિઝવિક કઈ સદીના નૈતિક તત્ત્વચિંતનના પુરસ્કર્તાઓ રહ્યા છે ?

- (૧)૧૭મી સદી (૨)૧૮મી સદી (૩)૨૦મી સદી (૪)૧૯મી સદી

૩૫. બેન્થામના સુખવાદી કલનશાસ્ત્ર પર શાનો પ્રભાવ જણાય છે ?

- (૧)ઈતિહાસ (૨)વિજ્ઞાન (૩)તત્ત્વવિદ્યા (૪)ધર્મ

૩૬. જી.ઈ.મૂર 'પ્રિન્સીપીઆ એથિકા' પુસ્તકમાં કયા સિદ્ધાંતની આલોચના કરે છે ?

- (૧)આદર્શવાદ (૨)ભૌતિકવાદ (૩)ઉપયોગિતાવાદ (૪)વ્યવહારવાદ

૩૭. મિલ અનુસાર લોકો વાસ્તવમાં શું ઈચ્છે છે ?

- (૧)વસ્તુ (૨)વિચાર (૩)સુખ(૪)દુઃખ

૩૮. કોના મતાનુસાર મિલ વાસ્તવમાં સુખવાદનો ત્યાગ કરે છે ?

- (૧)બેન્થામ (૨)મૂર (૩)રોસ (૪)પ્લેટો

૩૯. શિવત્વની વ્યાખ્યાના અનુસંધાનમાં જ યોગ્યની વ્યાખ્યા કોણે કરી છે ?

(૧)મૂર (૨)આયર (૩)મિલ (૪)રોસ

૪૦. કોના મતે અનુભવની એકતા એ સમજિનું મૂલ્યાંકન તેના ઘટક અવયવના સરળવાળાથી થઈ શકે નહીં ?

(૧)મૂર (૨)આયર (૩)મિલ (૪)રોસ

૪૧. ‘સુરા, સુંદરી અને સંગીતના સુખો કરતાં દુઃખદ ભૌતિક માનસિક વ્યથા ઊભી કરતા પ્રશ્નો વધારે પસંદ કરવા યોગ્ય છે’ એ વિધાન કોનું છે ?

(૧)મૂર (૨)આયર (૩)મિલ (૪)રોસ

૪૨. ‘શક્ય તેટલું વધારે ઉત્પાદક શિવત્વ’ એ વ્યાખ્યા કોણે આપી છે ?

(૧)મૂર (૨)આયર (૩)મિલ (૪)રોસ

૪૩. યોગ્ય કાર્યના માપદંડ તરીકે આંતરજન્ય આંતરદષ્ટિનો સ્વીકાર કોણ કરે છે ?

(૧)મૂર (૨)આયર (૩)મિલ (૪)રોસ

૪૪. જહોન ડ્યુઈનો વ્યવહારવાદ કયા વાદમાં પરિણમે છે ?

(૧)બુદ્ધિવાદ (૨)અનુભવવાદ (૩)સાધનવાદ (૪)સમીક્ષાવાદ

૪૫. નીતિશાસ્ત્રના વ્યવહારવાદી સ્વરૂપના પુરસ્કર્તાઓ કોણ કોણ છે ?

(૧)બેન્થામ, મિલ (૨)કાન્ટ, જહોન ડ્યુઈ (૩)મૂર, રોસ (૪)આયર, સ્ટીવન્સન, ટોલેમી

૪૬. વિજ્ઞાનવાદનો પ્રભાવ સૌથી વધુ કયા વાદ પર પડે છે ?

(૧)ઉપયોગીતાવાદ (૨)ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાવાદ (૩)અનુભવવાદ (૪)આદર્શવાદ

૪૭. મૂર અનુસાર સુખ એ કેવો ગુણધર્મ છે ?

(૧)વ્યાવહારિક (૨)સામાજિક (૩)મનોવૈજ્ઞાનિક (૪)આર્થિક

૪૮. રોસ ‘યોગ્ય’ અને ‘શિવત્વયુક્ત’ વચ્ચે કઈ દૃષ્ટિએ ભેદ પાડે છે ?

(૧)નૈતિક દૃષ્ટિએ (૨)ધાર્મિક (૩)સામાજિક (૪)બૌદ્ધિક

૪૯. નૈતિક સુખવાદનું મૂળ કયા ધર્મગ્રંથમાં જોવા મળે છે ?

(૧)ભગવદ્ગીતા (૨)કુરાન (૩)બાઈબલ (૪)અવેસ્તા

૫૦. મિલના મતે સુખ અને શિવત્વ કેવા છે ?

(૧)સમાન (૨)વિરોધી (૩)લૌકિક (૪)અલૌકિક

૫૧. મૂરના મતે મિલે વાસ્તવમાં શાનો ત્યાગ કર્યો છે ?

(૧)નીતિમત્તાનો (૨)આદર્શવાદનો (૩)બુદ્ધિવાદનો (૪)સુખવાદનો

૫૨. નીચેનામાંથી કયું વિધાન નૈતિક આવેગની અભિવ્યક્તિ કરે છે ?

(૧)હું ગુસ્સે થયો છું (૨)સોક્રેટિસ મરણશીલ છે. (૩)સત્ય બોલવું જ જોઈએ
(૪)મને ભૂખ લાગી છે.

૫૩. વસ્તુજગતની વસ્તુઓ વિચારોની બનેલી છે એમ કોણ માને છે ?

(૧)લોક (૨)બર્કલે (૩)હ્યુઝ (૪)રોસ